

biek gazdasági, politikai és külpolitikai indítékoktól vezettetve nem idegenkedtek attól, hogy a Monarchiát tekintsék nemzeti céljaik megvalósítására alkalmas keretnek. A határokon túl elhelyezkedő nemzeti államok nemcsak követelők voltak a Monarchiával szemben, hanem segítségére is igényt tartottak. A nagyhatalmi politikában pedig az Osztrák–Magyar Monarchia az európai egyensúly fontos elemének számított, létét egyenesen európai szükségletnek tekintették.

Magától értetődő, hogy az ausztriai nacionalizmusban jelenlevő és időnként túlsúlyra jutó széthúzó tendenciákat a birodalmi külpolitika nem kamatoztathatta saját céljaira; ellenkezőleg, a Monarchia létének védelmében ellenük kellett frontot alkotnia. A dolog azonban úgy állott, hogy a Monarchia fenntartásához ragaszkodó nacionalizmus sem gyakorolt a külpolitikára egységes befolyást. Az osztrák–német nacionalizmus számára a német kérdés volt a külpolitika legfontosabb problémája, noha a program két évtized alatt jelentékenyen módosult. Az osztrákok egyéb kérdésekkel, így a keleti kérdéssel szemben is meglehetősen közömbösek voltak, Oroszországot a liberális doktrínák szerint ellenségüknek tekintették, de fölöslegesnek tartották ellene fellépni. A magyar nacionalizmus a nyugati irányú külpolitikát eleve ellenezte, csak fenntartásokkal osztotta az osztrákok németbarátságát, és Németországhoz való viszonyát az orosz–német kapcsolatok alakulásától tette függővé. A magyarok a Keletet tekintették a Monarchia fő működési területének, és a cári Oroszország elleni aktív fellépést sürgették. Élénk figyelemmel kísérték a balkáni nemzeti átrendeződést, és az orosz befolyás kiszorítása esetén nem zárkóztak el annak támogatásától. A cseh külpolitikai program mind az osztráknak, mind a magyarnak szöges ellentéte volt. A csehek németellenesek és oroszbarátok voltak, a balkáni nemzeti átalakulást pedig az orosz–osztrák összefogás útján kívánták előmozdítani. A szerb és román külpolitika orosz és balkáni vonatkozásban a csehre hasonlított, de nem osztotta annak németellenességét, a lengyel pedig német- és oroszellenes volt egyidejűleg. Könnyű belátni, hogy a birodalmi külpolitika nem adhatott egyszerre kifejezést ennyi egymást keresztező törekvésnek. A Monarchia nemzetei persze nem tartózkodtak attól, hogy saját külpolitikai elképzeléseiket a többiekre ráerőszakolják, és az ausztriai népeket az osztrák, a magyar vagy éppenséggel a szláv nacionalizmus szellemében politikailag egyesítsék. E próbálkozások a Monarchia sajátos etnikai arányai miatt nem sike-

rültek, de a birodalmi külpolitika szempontjából mégsem bizonyultak teljesen haszontalanoknak. Az ausztriai népek nacionalizmusában azonban gyakorta a birodalmi érdekek, így a külpolitika iránti közömbösség uralkodott, és ez a körülmény már nagyon is negatív hatással járt.

A 19. század utolsó harmadában, amikor az ipari potenciál és a nemzeti egység volt a modern hatalmi politika alapfeltétele, a mindkét adottságot nélkülöző Osztrák–Magyar Monarchia nem játszhatott olyan szerepet az európai politikában, mint amilyen területe és lélekszáma alapján megillette. A gazdasági elmaradottság még átmeneti állapotnak volt tekinthető, a külpolitikai célok közösségében kifejezésre jutó nemzeti egységet azonban nem lehetett mesterséges eszközökkel létrehozni. Ennek a tényezőnek a jelentőségét a magas szintű ipari fejlettség sem küszöbölhette ki. A birodalom népeinek a külpolitikával szemben tanúsított gyakori közömbössége lehetővé tette, hogy a nacionalizmust a dinasztikus elvvel helyettesítsék, hogy az uralkodóházat az állami-nemzeti érdekek közös kifejezőjeként tüntessék fel; a természete szerint exkluzív jellegű dinasztikus elv azonban nem pótolhatta a külpolitika számára tömeget biztosító nacionalizmust.

Az Osztrák–Magyar Monarchia a külpolitikai irányítás rendszere tekintetében középső helyet foglalt el a Nyugat alkotmányos parlamentarizmusa és a Kelet abszolutizmusa között. A magyar és az osztrák országrész kormányai a többségi pártokból kerültek ki, tevékenységükért a parlamentnek feleltek, de a politikai aktivitást a vagyoni helyzeten alapuló választójogi cenzus rendkívül szűk körre korlátozta. A külpolitikai irányítás különös, valamennyi európai országétól eltérő sajátosságai az etnikai összetételből és az 1867-ben létrehozott közjogi berendezkedésből adódtak. A birodalmi tanács és a magyar országgyűlés nem szólhatott bele közvetlenül a külügyekbe, ennek (pontosabban a külügyi tárca költségvetésének) jóváhagyása az évente egy alkalommal ülésező delegációkra hárult. Az osztrák és a magyar kormány nem rendelkezett külön külügyi tárcával, a külügy közös ügynek számított, és a közös külügyminiszter hatáskörébe tartozott. A legfontosabb külpolitikai kérdésekben – lényegében minden parlamenti befolyás nélkül – az uralkodó elnöklete alatt ülésező közös minisztertanács döntött. A sajátos közjogi berendezkedés révén az uralkodó a külpolitika vezetésében sok tekintetben éreztette abszolutisztikus jellegű befolyását.

A NYUGATI KÜLDETÉS UTÓJÁTÉKA

A Habsburg-monarchia a 19. század közepéig megőrizte korábban szerzett pozícióit, nagyhatalmi politikát folytatott Németországban, Itáliában és a Balkánon. Az egykoron kezdeményező dinasztikus külpolitika aktivitása a nemzeti problémák jelentkezése miatt mérséklődött, és az új körülmények között sokan egyedül a védekezést, a status quo megőrzését tartották célravezetőnek. Az olasz és a német nemzeti átrendeződés kapcsán megmutatkozott, hogy már az eredményes védekezés kellékei is hiányosak. Az 1859-es és 1866-os veszített háborúk következtében a Habsburg-monarchia kiszorult Itáliából, és Németországban is csak egykori befolyásának maradványait sikerült megőriznie. A prágai békében (1866. augusztus 23.) Ausztria elismerte a Német Szövetség felbomlását, tudomásul vette, hogy Németország újjáalakulása az ő részvétele nélkül fog végbemenni – azaz porosz vezetés alatt egyesül –, és mindezek ellenében csupán a délnémet államok részére sikerült független nemzetközi állást biztosítania.

Bécsben az itáliai események alakulása fölött hamar napirendre tértek, a Németországból történt kirekesztésbe azonban nem tudtak beletörődni. A Habsburgok nem adták fel a reményt, hogy Németországot még egyszer jogaruk alatt egyesíthessék. A nyugati küldetés gondolata elevenen élt a külpolitikára befolyást gyakorló konzervatív rétegekben: az arisztokráciában, a hivatalnoki karban és a hadseregben. A dinasztikus törekvések támaszt találtak a nemzeti jellegű külpolitikai megfontolásokban is. A Habsburgok nagynémet tervei mögött már 1866 előtt is ott állott az osztrák-német burzsoázia és a magyar liberális párt. Az előbbi a létrehozandó egységes Németország osztrák vezetéséről ábrándozott, az utóbbi a nagynémet egység megvalósulásával kapcsolta össze a Habsburg-monarchia dualista átszervezésének programját. A prágai békét persze mindkét politikai csoport tudomásul vette, és nem kívánt segédkezni az udvari körök revanspolitikájánál. Poroszország további németországi térnyerését azonban egyikőjük sem óhajtotta, a status quo fenntartására irányuló erőfeszítéseket mindenképpen helyeselték. Méghozzá úgy, hogy az osztrák-németek éppen ezt tartották a külpolitika legfontosabb feladatának. A németországi politika így 1866 után is megőrizhette elsőbbségét.

A prágai békét követő évek nemzetközi politikájára a francia–német vetélkedés nyomta rá bélyegét. III. Napóleon kormánya szükségét érezte annak, hogy Franciaország helyzetét szövetségi rendszer létrehozásával erősítse meg. A francia diplomácia már 1867 nyarán hozzálátott egy olyan szövetség összekovácsolásához, amely a németországi porosz terjeszkedés megállítását, sőt a prágai béke előtti német széttagoeltság visszaállítását tűzte ki célul. Érthető tehát, hogy az Északnémet Szövetség kancellári tisztét betöltő Bismarck a francia tervek megakadályozására összpontosította erőfeszítéseit. A német egység csak külső hátvéd biztosítása esetén nyerhette el végső formáját, és ez Bismarckot aktív szövetségi politikára ösztönözte.

A dualizmus korának első külügyminisztere, Friedrich Ferdinand Beust báró még 1866 októberében a szász miniszterelnöki székből került a Ballhausplatzra. (Bécsben a Ballhausplatzon állt a külügyminisztérium palotája, ma a szövetségi kancellár hivatala.) A Habsburg-monarchia történetében nem volt új dolog, hogy a vezető államférfiakat a „Reichből” hívják meg (Metternich is a Rajna mellől érkezett), de a betelepülő sokféle ellenállással számolhatott. Beustnak is azt jósták Pesten, hogy „ágya bizony nem lesz rózsákon vetve”. A miniszter jövője iránti kétkétséggel tették fel a kérdést: vajon kire szándékozik támaszkodni ennyi természetes ellenséggel szemben? Beust az osztrák liberálisokkal együttműködve csakhamar megtalálta belpolitikai támaszát. Külpolitikai irányvonalát is sikerült úgy megszabnia, hogy az a legfontosabb belső törekvésekkel egyezett, vagy legalábbis nem állt mereven szemben velük.

Hogy Beust poroszellenes irányban fogja tovább vinni a Monarchia külpolitikáját, abban kinevezésekor senki sem kételkedett. A miniszter addigi pályafutása bőven adott okot ilyen feltételezésre. Poroszellenessége azonban nemcsak a múltból és az érzelmekből fakadt: az osztrák szolgálatba lépő szász államférfi úgy látta, hogy az adott körülmények között felelőtlenség lenne feladni a helyzet előnyeit, és nem azon fáradozni, hogy Németország sorsának intézése újra osztrák kézbe kerüljön. A poroszellenes politika célját azonban a külső és belső erőviszonyokkal okosan számolva nem a németországi hegemonia közvetlen visszaszerzésében látta, hanem csupán arra törekedett, hogy Poroszország terjeszkedését megállítsa, a délnémet államok önállóságát megvédje. Az eszközök megválasztásában is mérsékletet mutatott. Felmérte Ausztria erőit: tudta, hogy a Porosz-

országgal való újbóli megmérkőzés csak szövetségesekkel lehetséges, de a célt nem áldozta fel a szövetség kedvéért. Az uralkodó számára készített felterjesztéseiben több alkalommal megírta, hogy ha a háború a Rajna mellett lobban lángra, Ausztria saját német lakosságára való tekintettel nem avatkozhat be Franciaország oldalán. Az osztrák–francia együttműködést Beust a bécsi igények és tervek szerint szeretne volna kialakítani. A keleti kérdést a nyugati politika függvényének tartotta. A balkáni kérdésben az osztrák konzervatív hagyományokat követve hajlott arra, hogy Oroszországgal az érdekszférák elhatárolása (esetleg felosztása) alapján kiegyezzek, de a cári rendszerhez való közeledést inkább Poroszország elszigetelése végett szorgalmazta.

Beust 1867. január 1-én jegyzéket intézett az európai hatalmakhoz a fekete-tengeri status quo ügyében. Javasolta, hogy vegyék revízió alá az 1856-os párizsi szerződés azon cikkelyeit, amelyek megtiltják Oroszországnak, hogy a Fekete-tengeren hadiflottát tartson. A kezdeményezés a régi osztrák keleti politika tradícióiban fogant: osztrák–orosz együttműködést akart a Balkánon, de ebben nyilvánvalóan benne volt Poroszország elszigetelésének szándéka is. Pétervárott érdeklődéssel fogadták az osztrák ajánlatot, amely még Párizsban sem ütközött merev ellenállásba. Anglia nélkül azonban nem lehetett dönteni a keleti kérdésben, a szigetország viszont a 60-as években egyértelműen Törökország mellett állt. A hazai fogadtatás sem volt egészen kedvező, különösen a pesti liberálisok (akiknek napja most volt felkelőben) idegenkedtek attól, hogy Törökország helyett Oroszországot válasszák. A párizsi béke revíziója tehát nem sikerült.

1867 áprilisában porosz kezdeményezésre az osztrák–porosz viszony megjavítására kínákozott lehetőség. Bismarck az éles francia–német diplomáciai válság (a luxemburgi konfliktus) hatására Bécshez közeledett, és megpróbálta biztosítani a Monarchia jóindulatát. Ajánlatát, amely a későbbi „három császár” kombináció első megnyilatkozása volt, Tauffkirchen bajor miniszteri tanácsos vitte az osztrák fővárosba. Beust nem fogadta el. Ahhoz, hogy Poroszországgal megegyezzenek, egész múltját kellett volna megtagadnia. Döntése a bécsi és pesti vezető körökben osztatlan helyesléssel találkozott.

1867 nyarán Ferenc József és III. Napóleon Salzburgban találkozott. A francia császár véd- és dacsövetség megkötésére tett ajánlatot. Ha Po-

roszország megsérti a békét, Franciaország és Ausztria közösen lép fel ellene, és a győzelem után visszaállítják a prágai béke előtti állapotokat. A kecsegtető ajánlatot Beust nem tartotta elfogadhatónak. Az uralkodó számára szerkesztett emlékiratában arra figyelmeztetett, hogy a Franciaország oldalán viselt háború beláthatatlan belső nehézségekkel járna. Ferenc József, noha az udvari körökkel együtt a revanspolitika híve volt, elfogadta külügyminisztere érveit. Ám az osztrák-francia tárgyalásos érintkezés a salzburgi fiaskó után is fennmaradt. Többszöri jegyzékváltás után végül abban állapodtak meg, hogy Franciaország (Olaszországgal együtt) katonai segítséget nyújt a Monarchiának, ha ez utóbbit Poroszország megtámadja. De még ezt a nagyon valószínűtlen helyzetet feltételező szerződést sem írták alá. Az osztrák-francia érintkezés 1869 őszén lezárult az uralkodók közötti levélváltással, amelyet a legnagyobb jóindulattal is csak konzultatív paktumnak lehet minősíteni.

Amikor 1870 júliusában a francia-porosz háború kirobbant, az osztrák politikai vezető körök legszívesebben Franciaországhoz csatlakoztak volna. Beust azonban világosan látta, hogy a francia diplomácia ügyetlensége, amely egész Németországot kihívta maga ellen, a Monarchia számára eleve kizárta a Franciaország oldalán történő beavatkozás lehetőségét. A külügyminiszter ezért nem folytatott nyíltan háborús politikát, hanem az orosz fenyegetésre való hivatkozással elrendelte a hadsereg burkolt mozgósítását. Mert ha a napóleoni diplomácia eljárását elhamarkodottnak és ügyetlennek ítélte is, a francia fegyverek győzelmében feltétlenül bízott. A cselekvés órája a Monarchia számára – úgy vélte – akkor érkezik el, ha Poroszország döntő katonai vereséget szenved. Poroszország összeomlása esetén Ausztria nemcsak az 1866-os prágai béke intézkedéseit törölheti el, hanem képes lesz arra is, hogy Németország egészét a francia hódítással szemben megoltalmazza. Így a Habsburg-dinasztia nemcsak politikai, de morális értelemben is visszahódíthatja a maga számára Németországot.

Beust politikájával Magyarország akkori miniszterelnöke, Andrásy Gyula gróf is egyetértett. Igaz, nála oroszellenes megfontolások álltak előtérben, de Franciaország katonai sikereit a Monarchia szempontjából ő is kíváncsún tartotta. Az 1870. július 18-i közös minisztertanács a várakozó semlegesség mellett döntött. Az elfogadott határozat értelmében hozzáálltak a hadsereg burkolt mozgósításához, lépéseket tettek

a határokat környező erőrendszer korszerűsítésére, sietteték a stratégiai szempontból fontos vasútépítkezések befejezését. A diplomácia az esedékes fegyveres fellépés előkészítésén fáradozott. Július utolsó napjaiban megelégnéltek az osztrák-olasz tárgyalások, amelyek a francia győzelem esetére akarták megszabni a két ország politikáját. Beust a bécsi török követ révén a konstantinápolyi kormánnyal is kapcsolatba lépett, burkolt formában ajánlatot tett egy esetleges osztrák-orosz háborúban kialakítandó közös álláspontra. A magyar miniszterelnök Szerbia semlegesítését tartotta fontosnak, e semlegesség fejében a Ballhausplatz háta mögött ígéretet tett a Törökországhoz tartozó Bosznia-Hercegovina átengedésének kieszközlésére. Berlin és Pétervár irányában nem mutatott különösebb aktivitást, de az osztrák-magyar készülődés, amelyet számos jelből észlelhettek, mindkét fővárosban idegességet keltett.

A gyors és nagyarányú francia sikerekhez fűzött osztrák remények nem voltak megalapozottak. Franciaország diplomáciai tekintetben elszigetelten bocsátkozott a háborúba. Segítséget Olaszországtól várt, de ez a római kérdés rendezetlensége miatt (a franciák 1849 óta még mindig megszállva tartották Rómát) nem csatlakozott hozzá. Oroszország, amely a lengyel felkelés megújulásától tartott, a vele közösen érdekelt Poroszországnak fogta pártját, és még a franciabarát szándékait megvalló Monarchiát is megfenyegette. Angliában a napóleoni ambíciók feléledésétől tartottak, és ha már ki kellett lépni a „fényes elszigeteltségből”, inkább a felemelkedő, de még veszélytelen Poroszországnak fogták pártját. A francia fegyvereket a napóleoni nimbusz övezte, a „grandeur” tudatát a második császárság katonai sikerei is gyarapították. A kettős párviadalban valójában nem voltak komoly esélyei. Kézifegyverek dolgában a francia hadsereg nem állott rosszabbul, mint a német, de a régimódi francia lövegek közelébe sem jöhettek a modern Krupp-ágyúknak. Hadsereg-szervezetben Poroszország toronymagasan fölötte állott Franciaországnak. Az elavult francia sorozási rendszer nem irányíthatott a frontra modern tömeghadsereget. A porosz hadseregnek viszont hatalmas tartalékai voltak a katonai kiképzésen átesett férfilakosság soraiban. Az augusztus elején megindult háború nem volt egyéb, mint megszakítás nélküli francia kudarcorozat. A határmenti csaták elvesztése után az egyik francia sereg Metz várába húzódott vissza, a másik, Párizst fedezetlenül hagyva, a belga határra vergődött. Szeptember 2-án itt érte utol sorsa:

a császárral az élen Sedannál kapitulált. Két napra rá Párizsban győzött a forradalom, de a köztársaság háborús esélyei sem voltak biztatóak.

A francia győzelemhez kapcsolódó osztrák-magyar tervek így nagyon hamar időszerűtlenné váltak. A külpolitika egészére nézve azonban még nem vonták le a következtetéseket. Beust az újabb közös minisztertanácson olyan magatartást indítványozott, amely alkalmas arra, hogy a porosz katonai sikerek következményeit elhárítsa vagy legalábbis mérsékelje. A további poroszellenes politika értelmében Ausztria-Magyarország 1870 augusztusában csatlakozott az európai hatalmak franciabarát tömörüléséhez. A sedani vereség után diplomáciai támogatást nyújtott a francia köztársaság kormányának a status quo alapján történő fegyverszünet érdekében. Ezzel egy időben a prágai békére hivatkozva felemelte szavát a délnémet államok Poroszországhoz való csatlakozása ellen. Az elszigetelt osztrák-magyar erőfeszítések azonban elégtelenek voltak ahhoz, hogy Poroszországot megakadályozzák katonai sikereinek teljes kiaknázásában.

A Franciaországra támaszkodó poroszellenes politika kilátásai 1870 őszén, a francia köztársaság közelgő katonai összeomlásának küszöbén nem voltak kedvezőek. Az Osztrák-Magyar Monarchia veszélyesen elszigetelődött. A keleti kérdés újabb felmerülése következtében külpolitikai helyzete tovább romlott. 1870 november elején Oroszország érvénytelené nyilvánította az 1856. évi párizsi béke cikkelyeit, amelyek korlátozták szuverenitását a Fekete-tenger övezetében. Ausztria-Magyarország, amely ellensége volt a győzelem felé haladó Poroszországnak, most keleti szomszédjával, Oroszországgal is konfliktusba keveredett. Beust felmérte a helyzet súlyosságát, kereste a békés kibontakozást, és az orosz eljárást tudomásul vevő Angliához kívánt csatlakozni. Az oroszellenes magyar közvélemény nyomására azonban megváltoztatta álláspontját, és akcióba kezdett a párizsi béke által kilátásba helyezett szankciók végrehajtása érdekében. Amikor a háborús politika az angol és a porosz ellenállás következtében hajótörést szenvedett, arra tett kísérletet, hogy a fekete-tengeri kérdés rendezésére összeülő londoni konferenciával a szélsőséges osztrák-magyar álláspontot elfogadtassa. Indítványozta, hogy a Fekete-tenger semleges státusának megszüntetését csak megfelelő kompenzációk ellenében vegyék tudomásul: nyissák meg a tengerszorosokat a nagyhatalmak hadihajói előtt, tegyék lehetővé, hogy ezek korlátlan számban

tartózkodhassanak a Fekete-tengeren. Az osztrák–magyar program elfogadtatására az angol közömbösség és a porosz–orosz együttműködés miatt nem volt semmi kilátás. Az aláírt szerződés a program egyetlen pontját sem tartalmazta. Ausztria–Magyarország a londoni konferencián súlyos diplomáciai vereséget szenvedett.

1871 januárjában proklamálták a német császárságot, februárban aláírták a francia vereséget megállapító előzetes békét, márciusban szentesítették a keleten új helyzetet teremtő orosz eljárást. A bekövetkezett események gyökeresen megváltoztatták Ausztria–Magyarország nemzetközi helyzetét. A poroszellenes külpolitika teljesen időszerűtlenné vált. Az eddigi irány megváltoztatását a belső erők is követelték. A nagyarányú német győzelmek eredményeként és a német egység megalakulásának visszahatásaként az osztrák–német lakosság körében elhatalmasodott a német nacionalizmus érzése. Az osztrák–németek törekvéseit támogatták a magyarok is. Ők az egységes Németországot az oroszellenes tervek megsegítése végett akarták a Monarchia mellé állítani. Az udvari körök további makacs poroszellenessége és a csehek Németországgal szembeni bizalmatlansága kevés volt az osztrák és a magyar törekvések ellensúlyozására. A közös külügyminiszterre várt a feladat, hogy a francia vereség és a német egység következményeit az osztrák–magyar külpolitikára nézve levonja. Beust nem minden keserűségtől mentesen vetette papírra: Franciaország eljárása, ahogy magát esztelenül háborúba vetette, megfosztotta Ausztriát összes jogosan táplált reményeitől. Poroszország német nemzeti állammá növekedett, s nemcsak mint katonai hatalom, hanem mint a zilált nemzeti állapotokat kihasználó szomszéd is veszedelmes lehet a Monarchiára nézve. Ebben a helyzetben mi sem volna kockázatosabb, mint a francia revanspolitikához kötni Ausztria sorsát. Az új körülmények között egyetlen lehetséges megoldás marad: a megbékélés Európa legnagyobb hatalmával, Poroszország új németországi állásának fenntartás nélküli elismerése. Ezen az alapon lehetővé válik Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia történelmi és rokoni kapcsolatokon alapuló baráti együttműködése. Németország és Oroszország baráti viszonya egyben lehetőséget ad arra is, hogy a Monarchia normális viszonyokat létesítsen Kelet-Európa nagyhatalmával.

Még meg sem száradt a tinta a frankfurti békeszerződés (1871. május) okmányán, Beust új külpolitikai irányt kijelölő emlékirata már ott feküdt

Ferenc József íróasztalán. A két esemény időbeli egyezése is mutatja a mély történelmi összefüggést. A francia–porosz háború gazdagabbá tette a Habsburg-monarchiát egy fontos tapasztalattal. Bebizonyosodott, hogy a német nemzeti mozgalom lezárása összeegyeztethető a soknemzetiségű Ausztria létével. Igaz, ennek jelentőségét még nem tudták kellőképpen felmérni. De a háború révén szegényebbek lettek egy illúzióval: végérvényesen kiderült, hogy a Monarchia nem folytathat többé aktív németországi politikát.

A „HÁROM CSÁSZÁR” POLITIKA

A nyugat-európai nemzeti átrendeződés lezárulása után Kelet-Európa maradt az osztrák–magyar külpolitika fő működési területe. A külpolitikai aktivitást a kelet-európai, különösen pedig a balkáni állapotok messzemenően lehetővé tették. A Balkán jelentős része a török birodalom uralma alatt állott, de a belső válságba süllyedt nagyhatalom nem tudta szuverenitását teljesen érvényesíteni. A félsziget északi és déli peremén formálódó nemzeti államok pedig még messze voltak attól, hogy igényt tarthattak volna a kizárólagos önállóságra. A zilált és gazdátlan Balkán a hatalmi politika érvényesülési területe volt. A Monarchia sajátos viszonyai bizonyos értelemben meg is kívánták az aktivitást. Lakosságának jelentékeny része a Balkánon kialakult nemzeti államok etnikai közösségéhez tartozott, így a kilátásban levő területi átalakulás a Monarchia épségét, sőt létét veszélyeztethette.

Az osztrák–magyar külpolitika irányítóinak keleti irányvétele azonban nem zárta ki annak lehetőségét, hogy Nyugat-Európa országaival is kapcsolatot tartsanak, hogy a nyugaton felmerült külpolitikai kérdésekben is állást foglaljanak. Az osztrák–magyar külpolitikában az olasz és a német kérdés önálló jelentőséggel is bírt, a kapcsolatokat és az állásfoglalásokat azonban többnyire a keleti politika követelményei határozták meg. Az Európán kívüli ügyekben, a gyarmati politika területén az Osztrák–Magyar Monarchia – noha tengeri hatalom volt – továbbra is teljes közömbösséget mutatott.

A keleti kérdés, a török birodalom felbomlásával kapcsolatos problémakör a 18. század vége óta foglalkoztatta az európai külpolitikát, így a Habsburg-monarchiának is volt alkalma rá, hogy vele szemben megfelelő magatartást alakítson ki.

Beust, aki a francia–porosz háború lezárulása után a Monarchia új külpolitikai programját kidolgozta, a keleti kérdésben az osztrák külpolitika oroszbarát tradícióihoz igazodott. A fennálló viszonyokat nem kívánta megváltoztatni – ennyiben Metternich szellemében járt el –, de a Balkánt végső soron olyan területnek tekintette, ahol a Monarchia adandó alkalommal kárpótlást szerezhet nyugati veszteségeiért. Valamiféle Oroszországgal közösen végrehajtandó osztozkodásra gondolt. Ennek a keleti politikának a végrehajtására azonban nem maradt ideje: 1871 novemberében távozni kényszerült a Ballhausplatzról, helyét az addigi magyar miniszterelnök, Andrássy Gyula gróf foglalta el (1871. november 8.). Az új közös külügyminiszter politikai nézetei szinte teljesen elütöttek az osztrák dinasztikus hagyományoktól: a dinasztikus terjeszkedést éppúgy elvetette, mint a status quo politikát, és a török birodalom területi integritásának fegyveres védelmezését sem tekintette a Monarchia feladatának. Az osztrák külpolitikai örökség dinasztikus volt és konzervatív, Andrássy felfogása nacionalista és liberális. Liberalizmusa persze nem terjedt odáig, hogy Törökország felbomlását mesterséges eszközökkel siettesse. A Balkán török birtoklását a Monarchia szemszögéből korántsem tartotta hátrányosnak. A Kelet természetes átrendeződése elé azonban nem kívánt akadályokat gördíteni, számot vetett azzal, hogy a fejlődés a Balkánon is a nemzeti államok kialakulása irányába halad. A bekövetkező balkáni nemzeti átalakulásban a Monarchiának a védnök szerepét szánta: kész volt arra, hogy a török uralom alól felszabaduló népeket pártfogásába vegye.

A kilátásba helyezett segítségnek természetesen ára volt: Délkelet-Európa apró államainak a Monarchiához kellett igazodniuk. (Az etnikai állomány Monarchia határai közé eső részének egyesítése szóba sem jöhetett, az új államok terület és lakosság dolgában nem közelíthették meg a nagyhatalmi színvonalat, külkapcsolataikban nem rendelkezettek teljes mozgási szabadsággal.) A balkáni nemzeti átrendeződés szemszögéből az Andrássy-féle védnöki pozíció mégis összehasonlíthatatlanul előnyösebb volt, mint akár a dinasztikus expanzió, akár a konzervatív status quo politika.

A keleti politikának az osztrák hagyományokkal ellenkező felfogása az európai liberalizmusból és a magyar nacionalizmusból táplálkozott. Az európai liberalizmus a Monarchiának a védgát szerepét szánta a cári

Oroszország terjeszkedésével szemben, a magyar nacionalizmus e védekező szerepből a soknemzetiségű monarchia nemzeti összekovácsolásának lehetőségét olvasta ki. Mindebből szélesebb horizontú balkáni politika következhetett, amelyben a konkrét döntéseket mindig a Monarchia európai missziójához és a soknemzetiségű államalakulat belső politikai követelményeihez mérték.

Csakhogya magyar nemzeti és liberális elveket képviselő Andrássyval is az történt, ami sok más ausztriai politikussal: idegen lobogók alá kellett állnia. Hivatalba lépésekor legfontosabb feladatának a cári Oroszország ellen irányuló európai szövetség összehozását tartotta. Ez a közép- és délkelet-európai emancipáció biztosítékául szolgált volna, ám távolabbi céljai között Oroszország fegyveres visszaszorítása is szerepelt. A korabeli Európában azonban nem akadt olyan nagyhatalom, amely Andrássy ajánlatát magáévá tette volna. Franciaország a frankfurti béke óta Oroszország kegyeit kereste. Németország a cárizmus segítségének köszönhetette nemzeti egységét, és barátságához továbbra is ragaszkodott. Anglia a keleti kérdés miatt nem akart újabb háborút, Andrássy szövetségi ajánlatai 1872 elején Berlinben is, Londonban is csukott ajtókra találtak. A visszautasításra nem lehetett a „fényes elszigeteltséggel” felelni: a Monarchiának létérdeke volt a szövetségi kapcsolatok kiépítése, és ha ajánlatait nem fogadták el, neki kellett a lehetőségekhez igazodnia. Az 1870-es évek Európájában a bismarcki „három császár” kombináció számított az egyedül posszibilis külpolitikai programnak. A sors furcsa ironiája, hogy 1873-ban éppen Andrássy írta alá az erősen a Szent Szövetségre emlékeztető szerződést. A hajóra új kormányos került, de a régimódi jármű továbbra is az ismert vizeken evezett.

A hagyományos osztrák külpolitikai elveket újra jogaiba léptető szerződés eredeti formájában osztrák–orosz megállapodásként jött létre. A Bécsben tartózkodó II. Sándor cár Ferenc Józseffel együtt írta alá 1873. június 6-án, és a tulajdonképpeni kezdeményező, I. Vilmos német császár csak október 22-én csatlakozott hozzá. A szerződés nem tartalmazott határozott kikötéseket és megkötéseket: csupán tanácskozást írt elő európai konfliktus esetére, tehát konzultatív paktum volt, mint sok más, közvetlenül az uralkodók által kötött egyezmény. Az adott nemzetközi körülmények között a Monarchia kezét mégis alaposan megkötötte. Ausztria–Magyarországnak a jövőben tekintettel kell lennie Németor-

szág és Oroszország igényeire. Mivel a hármass együttműködésben ő volt a leggyengébb fél, az egyezmény leginkább az ő mozgásszabadságát korlátozta. Németország miatt, amely a francia revanstól félt, mérsékelnie kellett a Franciaország iránt táplált rokonszenvet. Keleten Oroszország miatt kellett fékeznie minden aktivitását. Nemcsak hogy az önálló Lengyelország gondolatával nem lehetett kacérkodni (a lengyelbarátnak tekintett Andrássy iránt a lengyelek nagy reményeket tápláltak, s ő hosszabb időn át tápot is adott magatartásával e reményeknek), de még azt is meg kellett gondolni, hogy a galíciai lengyeleknek nagyobb önállóságot nyújtsanak. A Balkánon pedig le kellett számolni a védnöki szerep gondolatával, és a kis balkáni államokkal szemben úgy kellett viselkednie, hogy az a nagy keleti szerződőtárs tetszését is elnyerje.

A német egység létrejöttével lezárult a nyugat-európai nemzeti átrendeződés, de Elzász-Lotaringia német annektálása miatt Nyugaton sem köszöntött be a konszolidáció. A frankfurti békét követő első években a francia-német ellentét teljes súlyával nehezedett Európára. Először előírásainak végre nem hajtása fenyegetett konfliktussal (a franciák a hadisarc megfizetését, a németek a megszállt területek kiürítését halogatták), majd a francia hadsereg küszöbön álló újjászervezése idézett elő nemzetközi válságot. Ez utóbbi 1875-ben érte el tetőpontját. A francia fegyverkezésre a német kormány háborús hangulatkeltéssel felelt. A fenyegető német-francia konfliktus az osztrák-magyar diplomáciát is állásfoglalásra késztette. A Monarchiában nem kívánták Franciaország további gyengülését, hiszen Németország nyomasztó túlsúlyát anélkül is eléggé érezték. A határozott fellépés azonban az ugyancsak nem kívánt német-orosz barátság erősödését eredményezte volna. Ezért Andrássy csak a béke megőrzésének szükségességét hangoztatta, és hagyta, hogy mind Németország, mind Oroszország kompromittálja magát. A válság megmutatta, hogy Bismarck háborús uszító, II. Sándort és kancellárját, Gorcsakovot pedig németellenes cselekvésre sarkallta. Igaz, a béke végül is fennmaradt, de a németek szégyent vallottak, az oroszok pedig kéretlen közvetítéssel megrontották Németországhoz fűződő viszonyukat. Joggal írhatta Andrássy a berlini nagykövet jelentésének margójára: a németek alapos leckét kaptak. A három császár szövetségén belül a Monarchia valamivel nagyobb mozgási szabadsághoz jutott.

II. FEJEZET

A TŐKÉS GAZDASÁG FEJLŐDÉSE A KIEGYEZÉS UTÁN

1. A RENDSZERES GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS MEGALAPOZÁSA

A KIEGYEZÉS ÉS A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS

A kiegyezés létrehozói reményteljes várakozással tekintettek Magyarország anyagi jövője elé, s az új rendszertől a gazdasági növekedés széles sodrású, gyors ütemű kibontakozását várták. Tisztán látták az ország gazdasági elmaradottságát, de úgy vélték, hogy minden lehetőség és feltétel adva van ahhoz, hogy a belső állami-politikai önrendelkezését visszanyert nemzet gyors ütemben felszámolja az elmaradottságot, s gazdasági fejlettség tekintetében felzárkózzék Nyugat- és Közép-Európa országaihoz. Ezt egyébként az állami önállóság és a nemzeti lét biztosítása szempontjából is szükségesnek tartották.

„1867-ben nyílt meg előttünk az alkotás és cselekvés korszaka, ... a szellemi fejlődés és az anyagi felvirágzás” lehetősége – írta Lónyay Menyhért, az első pénzügyminiszter.¹ Andrássy Gyula csak négy „rendes és békés” évet kívánt, „mert ezen idő alatt a nemzet igazolni fogja életképességét”.² Hasonló derűlátással nyilatkozott Gorove István kereskedelemügyi miniszter is: „Elfogadtuk a szabad kereskedelmi forgalmat és annak következményét, a szabad versenyt, s azt hittük, hogy a nemzet azokban, a mikben elmaradt, nem nyugszik addig, míg szomszédait utol nem éri.”³

¹ LÓNYAY MENYHÉRT, Közügyeinkről. Nézetek Magyarország pénzügyi állapotáról. Bp. 1873. 1.

² Uo. 2.

³ Az 1865. évi december 10-ikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VI. Pest 1868. 172.

A kiegyezést követő első évek igazolni látszottak ezt a derűlátást. „Minden arra mutat, hogy a nemzet gazdasági erői felébredtek, és mohó sietséggel akarják helyrepótolni a százados mulasztásokat.”⁴ A tőkés világgazdaság nagy konjunkturális fellendülése a magyar gazdasági életet is magával ragadta. „Mindenütt a jólét és haladás jelei mutatkoznak, és az alkotmányos kormány első éve a mézeshetek boldogságával kapcsolatos” – így jellemzi ezt az időszakot a kiegyezés utáni negyedszázad magyar gazdasági fejlődésének krónikása.⁵

Az új rendszer mézeshetei azonban elmúltak, s a gazdasági élet hétköznapijain során hamarosan kiderült, hogy a korszerű tőkés gazdaság kifejlesztéséhez, a fejlett ipari országok utoléréséhez nem elég a szándék, a lelkesedés, nem elég a politikai önrendelkezés, s önmagukban nem tehetnek csodát a liberális politikai és jogi intézmények sem, ha a gazdasági növekedés bizonyos nélkülözhetetlen előfeltételei és tényezői még hiányoznak, vagy legalábbis nem állnak a kívánatos fejlettségi szinten. A túlzott reményeket hamarosan csalódás és kiábrándulás követte, mert az első évek biztató lendülete rövidesen megtört. Lónyay már 1873 végén megállapította, hogy „nagy az ellentét 7 év előtti várakozásaink és a jelenlegi helyzet közt”.⁶ Egyre többen látták be, hogy „saját erőnket túlbecsültük”, s „mindent akartunk egyszerre”.⁸ Nyilvánvalóvá vált, hogy évszázadok mulasztásait nem lehet néhány év alatt pótolni, s a hosszú távú történeti fejlődés során kialakult elmaradottság felszámolásához, a gazdasági szerkezet gyökeres átalakításához és a fejlett országok utoléréséhez hosszú évtizedek szívós erőfeszítése szükséges.

Az 1848-as polgári forradalom felszámolta a feudális termelési viszonyokat, s ezzel megtette a döntő áttörést a polgári átalakulás irányában, és a tőkés fejlődés útjából eltakarította a legnagyobb akadályokat. A forradalmat követő évtizedekben, ha ellentmondásosan is, de végbementek azok az alapvető politikai, jogi és intézményes változások, amelyek – a régi rendszer számos maradványával terhelt társadalmi-politikai szerke-

⁴ [MUDRONY SOMA], Programunk. *Anyagi Érdekeink*, 1868. okt. 3.

⁵ MATLEKOVITS SÁNDOR, Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. II. Bp. 1898. 1091.

⁶ LÓNYAY MENYHÉRT, i. m. 2.

⁷ Uo. 5.

⁸ [EDVI] ILLÉS LÁSZLÓ, A magyar ipar és az iparpártolás feladata. Arad, 1880. 4.

zet keretei között – biztosították a kereslet és kínálat piaci törvényeinek, a szabad verseny mechanizmusának érvényesülését, s ezzel lehetővé tették a tőkés termelési viszonyok kialakulását és tömeges elterjedését a magyar gazdaságban. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet gazdasági folyamata azonban Magyarországon Nyugat-Európához képest 200–300 éves késéssel, csak a 18. és 19. század fordulóján vette kezdetét, ennek következtében a forradalom és a polgári átalakulás idején a tőkés termelőerők még meglehetősen alacsony fejlettségi szinten állottak. A tőkés termelőmód elemei, a rendszeres gazdasági növekedés feltételei és tényezői Magyarországon a 19. század közepén még csak szórványosan voltak jelen, minimális mértékben alakultak ki.

Magyarország a kiegyezés idején elmaradott agrárország volt, ahol a lakosság 75–80%-a mezőgazdaságból élt, s csak 10%-a foglalkozott ipar-

4. táblázat

Az iparforgalmi keresők arányszáma és növekedése Európa országaiban
(1870 – 1890)

Ország	Az összlakosság %-ában		Az aktív népesség %-ában		Átlagos évi növekedés %-ban
	1870	1890	1870	1890	
Magyarország	5,7	7,2	11,9	16,5	1,7
Horvátország	2,6	4,6	6,5	9,3	3,8
Gálicia, Bukovina, Dalmácia	5,0	5,2	9,0	8,8	1,1
Ausztria nyugati országai	17,6	18,9	29,4	34,4	1,0
<i>Osztérák–Magyar Monarchia együtt</i>	<i>10,0</i>	<i>11,3</i>	<i>18,7</i>	<i>22,0</i>	<i>1,2</i>
Németország	15,6	20,3	36,8	44,6	2,4
Nagy-Britannia	28,5	29,9	54,6	59,8	1,0
Franciaország	13,9	15,9	35,1	35,9	0,6
Belgium	21,8	23,8	43,4	51,1	1,3
Hollandia	14,6	16,9	39,6	46,4	1,6
Olaszország	14,2	15,0	27,7	30,7	1,0
Spanyolország	7,7	8,2	17,7	20,4	1,2
Dánia			34,5	37,7	2,2
Norvégia	8,3	13,3	25,7	34,7	2,6
Svédország			10,5	19,6	3,8

ral. A nemzeti termék kétharmada a mezőgazdaságból származott, s az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem értéke nem érte el a németországi érték felét, az angliainak pedig egyötödét sem. A nemzeti jövedelem becslései azonban ebben a korban még eléggé bizonytalanok, s egymással nehezen hasonlíthatók össze. A gazdasági fejlettségi szint leghasználhatóbb mutatójául tehát az kínálkozik, hogy az egyes országokban mekkora volt a gazdaság modern, nem mezőgazdasági szektoraiban – a bányászatban, iparban, kereskedelemben, szállításban és hitelügyben – foglalkoztatottak arányszáma (lásd 4. táblázat).

Az ún. iparforgalmi keresők száma, mind az aktív népességhez, mind az egész lakossághoz viszonyítva, Magyarországon kisebb volt, mint a Habsburg-monarchia és Európa tőlünk nyugatra fekvő országaiban, de valamivel nagyobb volt, mint a Monarchia keleti és déli országaiban és a Balkánon. Az országon belül is elég nagy regionális szintkülönbségek mutatkoztak a gazdasági fejlettség tekintetében. A kiegyezéskor a szűkebb Magyarországon a lakosság 6,1%-a, Erdélyben 3,9%-a, a bánáti határőrvidéken pedig 2,4%-a dolgozott a gazdaság ipari és forgalmi ágaiban. A lajtántúli országokat Magyarország legfejlettebb vidékei sem közelítették meg: Pest megyében (a fővárossal együtt) 13% volt az iparforgalmi keresők arányszáma a lakossághoz viszonyítva, s még további 9 megyében és székben (Pozsony, Moson, Győr, Szepes, Zólyom, Abaúj, Brassó, Szeben, Aranyos) találkozunk 8 és 10% közötti arányszámokkal.

A magyar gazdaság a kiegyezés idején nemcsak a korabeli nyugat- és közép-európai országokéhoz viszonyítva volt elmaradott, hanem az európai periféria déli és északi országaihoz képest is. De nem érte el még azt a fejlettségi szintet sem, amelyről a nyugat-európai országok a 18. század végén és a 19. század elején elindultak az ipari forradalom útján. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Magyarország stagnáló, a hagyományos gazdaság mozdulatlanságában megrekedt ország lett volna. A nemzetgazdaság tőkés átalakulása és modernizálása már a 19. század első felében kezdetét vette, s ez a folyamat az 1850-es és 60-as években erősen meggyorsult. A termelés és a forgalom növekedési üteme ezekben az években már felülmúlta a népesség szaporodását. A tőkés gazdaság alapjainak lerakása, a rendszeres gazdasági növekedés feltételeinek kialakulása már megindult, eredményei azonban nemzetközi viszonylatban még igen

szerények voltak. A kiegyezés – elsősorban a Habsburg-monarchia politikai konszolidációjával, valamint az önálló magyar polgári állam létrehozásával – ezt a folyamatot meggyorsította és kiszélesítette.

A kiegyezés előtti évtizedekben végbement gazdasági növekedés elsősorban azzal függött össze, hogy Magyarország egyre szervezettebben bekapcsolódott az európai nemzetközi tőkés gazdaság vérkeringésébe. A fejlett ipari országok élelmiszer- és nyersanyagkereslete ösztönzően hatott a magyar mezőgazdaságra, s – különösen a feudális termelési viszonyok felszámolása után – gyors ütemben növekedett az agrártermelés és a nyersanyagkivitel. A mezőgazdaság fejlődése magával sodorta a gazdaság egyéb ágait is: elsősorban a szállítási hálózat, a hitelrendszer és az élelmiszeripar növekedése gyorsult meg. Ebben a korai növekedési folyamatban az ipar még nem játszott számottevő szerepet. Az iparosodás nagyobb arányú kibontakozásának belső feltételei és tényezői még nem érték meg. Ezért a kiegyezés után továbbra is a mezőgazdaság tőkés átalakulása, termelésének és kivitelének növelése, a korszerű szállítási hálózat és hitelrendszer kiépítése, a legfontosabb ipari nyers- és fűtőanyagok termelésének fejlesztése, valamint a munkaerő minőségi színvonalának emelése állott a gazdasági növekedés központjában. Az ipari forradalom szélesebb kibontakozásának feltételei csak a mezőgazdaság és a szolgáltató ágazatok gyors ütemű növekedése után, az 1880-as és 90-es évek fordulójára alakultak ki.

A kiegyezéstől a század végéig eltelt három évtized során – becslésünk szerint – a nemzeti termék évente átlagosan 2,5–3%-kal növekedett, az egy lakosra eső nemzeti jövedelem pedig mintegy évi 2%-kal. Ennél gyorsabb ütemű növekedéssel a korabeli Európában csak a skandináv országokban találkozunk, hasonlóval pedig Németországban. A növekedésben – mint mondtuk – továbbra is a mezőgazdaság játszotta a vezető szerepet. A növénytermelés 1869 és 1890 között rendkívül gyorsan fejlődött: átlagos évi növekedési üteme meghaladta a 3%-ot. Az állattenyésztés hosszas stagnálás után csak a 80-as években indult fejlődésnek, s ez a körülmény mérsékelte a mezőgazdaság növekedési ütemét, de az így is elérte az évi 2%-ot. A mezőgazdaság mellett a szolgáltató ágazatok fejlődése volt igen jelentős: a vasúthálózat 1867 és 1890 között 2160 kilométerről 11 246 kilométerre, a hitelintézetek száma 85-ről 1225-re, össz-tőkéjük 0,1 milliárd forintról 1,2 milliárdra növekedett. A szállítási

hálózat teljesítményének átlagos évi növekedése meghaladta a 8%-ot. Az ipar fejlődése néhány vezető iparágra korlátozódott: elsősorban az élelmiszeriparra, továbbá a vas- és gépiparra és a faiparra. A széntermelés 700 ezer tonnáról 3,2 millióra, a nyersvastermelés 117 ezer tonnáról 300 ezerre emelkedett 1867 és 1890 között, az előbbi 6,6 az utóbbi pedig 4%-os évi átlagos növekedéssel.

TŐKEIMPORT ÉS BERUHÁZÁSOK

A kiegyezéskor a kortársak várakozásainak megfelelő gyors és sokoldalú gazdasági fejlődés legfőbb akadálya az volt, hogy a belső termelőerők fejlettsége nem állt a megkívánt színvonalon. A tőkeszegénység és a szakemberhiány már szinte közhelyszerű megállapítássá vált a korabeli magyar gazdasági irodalomban. A mezőgazdaság gépesítése, a korszerű infrastruktúra felépítése és a gépi nagyipar létrehozása olyan nagy és lassan megtérülő beruházásokat igényelt, amelyekre az alacsony fejlettségi szintű ország tisztán a saját belső megtakarításaira támaszkodva nem vállalkozhatott. Ezért – a többi elmaradott európai országhoz hasonlóan – gazdasági szükségszerűség volt a külföldi tőke igénybevétele a gazdaság fejlesztése érdekében. Ebben a korabeli gazdasági szakemberek kivétel nélkül mind egyetértettek. „A nemzet nem bírja a közgazdaság minden terén szükséges nagyobb intézményeket nemzeti erővel létrehozni. Összes vasutaink, összes nagyobb hitelintézeteink idegen tőkepénzeseknek képezik tulajdonát, s természetes ezután, hogy a nevezetesebb iparvállalatokat is csak a külföldiek hozhatják létre.”⁹

A 19. század második felében az elmaradott országok viszonylag könnyen pótolhatták hiányzó vagy szűkében levő termelési tényezőiket. Az áruk, tőkék és a szakemberek nemzetközi áramlása sohasem volt oly szabad és korlátlan, mint ekkoriban. Gyors ütemben növekedett a fejlett országoknak a világ elmaradott területeire irányuló tőkekivitele. 1855-ben összesen 5 milliárd, 1870-ben 15 milliárd, 1890-ben pedig már 40 milliárd forintra rúgtak a vezető tőkés országok külföldi befektetései. Ezekből az összegekből Magyarország is jelentős mértékben részesedett.

⁹ A falusi gazda. *Nemzetgazdasági Közlemények*, 1871. nov. 5.

1867 és 1890 között 2 milliárd forint külföldi tőkét fektettek a magyar gazdaságba, s ez a korszak összes beruházásainak mintegy a felét tette ki. Különösen nagyarányú volt a tőkeimport a kiegyezés utáni években, amikor a beruházásoknak több mint 60%-át külföldi tőkeforrásokból fedezték. 1873 után a külföldi tőke átmenetileg visszavonult, de az 1880-as években ismét növekvő szerepet játszott a gazdasági növekedés meggyorsításában. A hazánkban befektetett külföldi tőke túlnyomórészt francia, német és osztrák eredetű volt, de kisebb összegekkel az angol, a belga, a holland és a svájci tőke is részt vett a magyar gazdaság fejlesztésében.

A külföldi tőkének kimagasló szerepe volt az infrastruktúra felépítésében (a vasútépítésekben és az urbanizációs beruházásokban), a mezőgazdaság hosszú lejáratú beruházási hitellel való ellátásában, a budapesti nagybankok alapításában és tőkeemeléseiben. Az ipari nagyüzemek jelentős része is vagy a külföldi tőkések közvetlen, vagy pedig a hazai nagytőkével közös alapítása volt. A tőkeimport nagyobb része az államkölcsonök közvetítésével került a magyar gazdaság vérkeringésébe. A 80-as években növekvő szerepet játszottak a tőkeimport közvetítésében a hazai nagybankok által kibocsátott fix kamatozású értékpapírok (záloglevelek, kötvények), amelyek túlnyomó részét a nemzetközi tőkepiacon helyezték el. Az ilyen hosszú lejáratú kölcsön formájában történő tőkeimport esetében a magyarországi beruházó döntött a tőke felhasználását illetően, az értékpapírt megvásárló külföldi tőkés csak a 4–6%-os évi járadékot kapta a rendelkezésre bocsátott összeg után. A külföldi tőke kisebb része a hitelintézetek, vasutak és iparvállalatok részvényeinek megvásárlása révén jutott hazánkba. A Magyarországon kibocsátott értékpapíroknak a nemzetközi tőkepiacon való elhelyezése volt tehát a tőkeimport fő formája. E mellett alárendelt szerepet játszottak a külföldi tőkések közvetlen magyarországi alapításai. Az állami ipartámogatásnak éppen az volt az egyik fő célja, hogy különféle kedvezményekkel magyarországi beruházásokra ösztönözze a külföldi vállalkozókat.

A belső tőkeképződés fő forrása a kiegyezés utáni két évtizedben továbbra is a mezőgazdaság és a kereskedelem maradt. A mezőgazdaságban képződött tőkék nagy részét maga az ágazat használta fel a korszerűsítéshez és gépesítéshez szükséges beruházásokra, kisebb részük pedig

takarékpénztárak alapításába, helyi érdekű vasutak és városi bérházak építésébe került befektetésre. A mezőgazdasági tőkeképződést korlátozta az a körülmény, hogy a mezőgazdasági üzemek feleslegei nagyrészt a feudális eredetű nagy- és középbirtokosok kezén halmozódtak fel, akik e megtakarítások nem csekély részét nem gazdasági célokra, hanem társadalmi és politikai reprezentációra költötték. Sokkal nagyobb mértékben és közvetlenebbül áramlott át a gazdaság egyéb szektoraiba a kereskedelembe – főleg a terménykereskedelemben – felhalmozott tőke. A hazai kereskedő tőkések – részben a külföldi tőkével együttműködve – kezdeményező szerepet vállaltak a bankok, az ipari üzemek alapításában, s a vasútépítésekben is.

A hazai tőkeképződést elsősorban a mezőgazdaság fejlesztése, a hitelrendszer kiépítése és az államkölcsönök kötötték le, s a külföldi tőkések is előnyben részesítették a szerényebb, de biztos fix jövedelmet hozó állampapírokat, városi és községi kötvényeket, valamint a zálogleveleket. A tőkehiány tehát elsősorban az ipar fejlődését nehezítette, lassította. Méltán állapította meg Keleti Károly 1879-ben, hogy „nem közönséges bátorság és hazafiság kell ahhoz, hogy egy országban, hol a pénzkölcsönügyletek annyira virágoznak és az állampapírok 8%-ot jövedelmeznek és a telkek még oly olcsók, gyárak alapíttassanak, melyek erőltetett fáradozás és gondok, valamint alapos tanulmányok után, legjobb esetben is alig nyújtják a befektetett tőke közepszerű kamatozását”.¹⁰

A beruházások összege 1867-től 1871-ig gyorsan növekedett, s 1873-ig magas szinten maradt. A kiegyezés utáni években a beruházások meghaladták a nemzeti jövedelem 10%-át, s ez akkoriban a gyors növekedés egyik feltétele volt. 1873 és 1877 között a beruházási tevékenység visszaesett az 1868-as szintre, s ezen a mélyponton maradt 1879-ig. 1880 és 1884 között ismét felfelé ívelt a beruházások összegét jelző görbe, majd újra átmeneti megtorpanás és visszaesés következett 1885–86-ban. Az 1880-as évek végén azonban előbb lassú, majd 1890 után hirtelen gyorsuló emelkedéssel ismét elérte az 1871–73-as szintet, sőt azt jelentősen túl is szárnyalta.

¹⁰ Jelentés a Székesfehérvárott 1879-ben rendezett országos ... kiállításról. Szerk. KELETI KÁROLY. Bp. 1879. 116.

5. táblázat

A beruházások mutatói Magyarországon (évi átlagok, millió forintban)

Beruházási ágak	1867 – 1873	1874 – 1880	1881 – 1885	1886 – 1890	1891 – 1895	1896 – 1900
Állami beruházások	20,4	8,1	25,4	17,9	25,2	46,5
A vasúti tőke növekménye	53,8	21,1	15,8	23,5	41,5	52,5
Az ipari részvénytársaságok tőkéjének növekménye	10,0	4,0	7,9	6,5	16,0	17,0
A jelzálogkölcsön-állomány növekménye	12,3	11,1	18,7	41,5	61,0	61,5
Budapest építkezései	12,3	7,0	13,2	15,5	23,0	40,0
Gépiport	9,1	5,5	12,5	7,4	15,0	17,5

A MUNKAERŐHELYZET ÉS A FOGLALKOZTATOTTSÁG

A tőkeképződéshez hasonló volt a helyzet az emberi termelési tényezők esetében is. A tőkeimport a gyakorlatban azt jelentette, hogy tömegesen jöttek be az országba a fejlett ipari országokban előállított gépek és termelőberendezések, amelyek az itthon ismertnél korszerűbb technika hordozói voltak. A korszerű technika tömeges átvételéhez és eredményes alkalmazásához nem álltak kellő számban rendelkezésre megfelelő képzettséggel és gyakorlattal rendelkező hazai szakemberek. A belső munkaerő-kínálat sem mennyiségi, sem minőségi szempontból nem felelt meg a rendszeres gazdasági növekedés igényeinek, s főleg a nemzetgazdaság modern, tőkés szektorai küszködtek állandó munkaerőhiánnyal a bizonyos fokú szakképzettséget igénylő munkahelyek betöltésénél.

1869 és 1890 között Magyarország lakossága 11,6%-kal nőtt. Ez az évi átlagban 0,5%-os népességnövekedési ütem elmaradt az európai átlag (0,8%) mögött. Különösen lassú volt a népesség növekedése a 70-es években (évente átlagosan 0,1%). 1869-ben a 6 éven felüli férfiaknak csak 40,8%-a, a nőknek pedig 25%-a tudott írni-olvasni, vagyis a felnőtt, munkaképes korú lakosságnak kereken kétharmada írástudatlan volt, ilyen munkaerővel pedig nemigen lehetett a korszerű technikát tömegesen meghonosítani. „Iparunk minden ágában a gyakorlott és értelmes munkások hiánya képezi az emelkedés legnagyobb akadályát”

– olvassuk 1868-ban,¹¹ de hasonló panaszokkal találkozunk még az 1898. évi gyáripari statisztikában is. A számottevő ipari múlttal rendelkező Északi-Felvidéken is ilyen nehézségekkel kellett megküzdenie 1890 táján a Zsolnán posztógyárat alapító külföldi vállalkozónak: „A munkások betanítása a legnagyobb nehézségekbe ütközik, miután azok a műveltség igen alacsony fokán állnak, a gépekkel való bánást csak nehezen sajátítják el és egy szabályozott iparvállalatnál okvetlenül megkívánt pontosság és rendszeretnek majdnem teljes hiányán vannak, igen gyakran a munkától elmaradnak és másokkal pótlandók, kikkel a betanítás proceduráját ismét előlről kell kezdeni.”¹²

A tőkés vállalkozóréteg, a gazdasági és műszaki felső- és középfokú szakemberek utánpótlását sok tekintetben nehezítette a magyar társadalom hagyományos értékrendszere. „A divatos felfogások szerint a tisztességes mesterember nem úr, de úr az éhező hivatalnok, kolduló literátus, vagy per és munka nélküli ügyvéd” – írta Trefort Ágoston kultuszminiszter,¹³ s joggal állapította meg, hogy előbb „erkölcsünkben és szokásainkban kell átalakulnunk, ha közgazdaságilag akarunk átalakulni”.¹⁴ A magyar középosztály a humán képzést nyújtó gimnáziumokat részesítette előnyben a reáliskolákkal és a középfokú szakiskolákkal szemben, amelyek látogatottsága messze elmaradt a hasonló típusú német vagy lajtántúli iskoláké mögött. Hasonló volt a helyzet a felsőoktatás terén is. 1890–91-ben a magyarországi egyetemi és főiskolai hallgatók 52%-a jogász és papnövendék volt, s mindössze 15%-uk látogatta a hazai és a külföldi műszaki és gazdasági főiskolákat.

Ilyen körülmények között érthető, hogy a magyar gazdaság nem mezőgazdasági ágainak fejlődésében a kiegyezés utáni évtizedekben kimagasló szerepet játszottak a külföldről hazánkba települt vállalkozók, mérnökök, műszaki és gazdasági középkáderek és szakmunkások. Az 1870-es években a főváros ipari munkásainak egynegyede külföldi születésű volt. A külföldi szakemberek részesedési aránya azonban fokozatosan csökkenő

¹¹ *Anyagi Érdekeink*, 1868. nov. 21.

¹² Magyar Országos Levéltár, Bp. Kereskedelemügyi Minisztérium Levéltára. K 231. 1893–2–44384.

¹³ TREFORT ÁGOSTON, *Beszédek és levelek*. Bp. 1888. 196.

¹⁴ TREFORT ÁGOSTON, *Kiseb dolgozatok az irodalom, közgazdaság és politika köréből*. Bp. 1882. 332.

irányzatot mutatott. A budapesti férfi keresők között 1869-től 1890-ig az iparban 24%-ról 14,3%-ra, a kereskedelemben 16,1%-ról 8,9%-ra, a szállításban pedig 33,1%-ról 8,5%-ra csökkent a külföldi születésűek számaránya. A 19. század végére lassan kialakult a kor színvonalán álló hazai mérnöki, technikai és szakmunkásgárda, amely képes volt eleget tenni a reá hátruló egyre több és egyre bonyolultabb műszaki feladatnak. A munkaerő-kínálat minőségi színvonalának a rendszeres gazdasági növekedés követelményeinek megfelelő emelése az infrastruktúra beruházásaihoz hasonló nagyarányú és viszonylag lassan megtérülő beruházásokat igényelt, elsősorban az általános és a szakoktatás fejlesztése érdekében. Ezeknek a jelentős anyagi áldozattal járó „emberi” beruházásoknak a gyümölcsei a század végére érték meg. Az írni és olvasni tudók arányszáma a 6 éven felüli népességben 1869 és 1890 között 32,8%-ról 53,2%-ra, majd 1900-ig 61,2%-ra emelkedett. A mezőgazdasági keresőknek 56,1%-a, az iparban, kereskedelemben és szállításban foglalkoztatottaknak viszont 84,5%-a tudott írni és olvasni 1900-ban. Az írástudás tekintetében azonban rendkívül nagy különbségek álltak fenn az ország nyugati és keleti részei között. 1890-ben a 6 éven felüli férfiak közül Dunántúlon 76,3%, Erdélyben viszont csak 39,1% tudott írni és olvasni.

A reáliskolák tanulóinak száma 2661-ről 7303-ra növekedett 1867 és 1890 között, de ugyanakkor a gimnáziumokat több mint 36 ezren látogatták. A pesti műegyetem hallgatóinak száma 1867-ben 273, 1890-ben 657 volt, s 200–300 magyarországi diák tanult a külföldi műszaki főiskolákon is. A mezőgazdasági, erdészeti, bányászati és állatorvosi főiskoláknak 1891-ben összesen 606 hallgatója volt, ugyanakkor viszont 3 ezer magyarországi diák készült jogásznak, 2–2 ezer pedig papnak és orvosnak a hazai és a külföldi egyetemeken és főiskolákon.

Az 1880-as és 90-es években került sor az ipari szakoktatás megszervezésére. Az állam, a megyék és városok, valamint a kereskedelmi és iparkamarák 1870-ben összesen még csak 10 ezer forintot áldoztak erre a célra, 1890-ben viszont már csaknem félmilliót. 1890-ben 289 iparitanulóiskola működött az országban. A szakmunkások és előmunkások képzését a különféle ipari szakiskolák szolgálták, amelyekből 1890-ig 7 létesült. Az ipari szakoktatás legmagasabb szintjét az állami ipariskolák – később felső ipariskolák – képviselték: 1872-ben alapították a kassait, 1879-ben pedig a budapestit. Ugyancsak magasabb fokú ipari előképzést nyújtott

a Fővárosi Iparrajziskola (1878) és a budapesti Iparművészeti Iskola (1880). A nők ipari szakképzésének feladatát 8 nőipariskola látta el. Az 1890-es években egy sor újabb középfokú ipari szakiskola létesült. A kereskedelmi tanulók oktatása az ipariakéhoz hasonlóan 3 éves tanonciskolákban történt. A középfokú kereskedelmi iskolák – később felsőkereskedelmi iskolák – tanulóinak száma 1867 és 1890 között megtízszereződött (296-ról 2960-ra emelkedett). Középfokú mezőgazdasági szakismereteket a keszthelyi, a debreceni, a kolozsvári és a kassai gazdasági tanintézet nyújtott, 1890-ben összesen 341 tanulónak. Ezeken kívül még 17 különféle mezőgazdasági szakiskola és 11 földművesiskola működött az országban, mintegy ezer hallgatóval. Egy agrárország igényeihez képest ez a szám mindenképp csekély volt.

A foglalkoztatottság számszerű növekedéséről, szerkezetének átalakulásáról, a munkaerő ágazatközi áramlásáról elég nehéz pontos képet alkotni. Az első magyarországi népszámlálások foglalkozási statisztikái még eléggé kezdetlegesek voltak, a felvételi szempontok és az osztályozási csoportok többször változtak. Az egyes népszámlálások nem jártak el egységesen a mezőgazdasági segítő családtagok, különösen a nők beszámítása tekintetében. 1869-ben jóval több női családtagot számítottak a keresők közé, mint később, s ezzel az aktív népesség számát erősen megnövelték. A napszámosokat, házi cselédeket és altiszteket 1869-ben egy „személyes szolgálatot teljesítők” elnevezésű kategóriában foglalták össze. Később ezt a kategóriát 3 csoportra bontották, majd a napszámosok 77%-át a mezőgazdasághoz sorolták (lásd 6. táblázat).

A fejlődés irányát a népszámlálások eredeti adatai is jól érzékeltetik: a mezőgazdaságban foglalkoztatottak és a személyes szolgálatot teljesítők együttes száma és százalékaránya csökkent, az iparban, kereskedelemben és szállításban dolgozók száma pedig 40%-kal növekedett. Még inkább kidomborodnak ezek a tendenciák, ha az eredeti népszámlálási adatokat a századfordulón kialakított foglalkozási kategóriák szerint átrendezzük, vagyis a személyes szolgálatot teljesítők, illetve a napszámosok megfelelő részét a mezőgazdasághoz számítjuk. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányszáma 1869 és 1890 között 76%-ról 67%-ra csökkent, az iparban és forgalomban dolgozóké pedig 11,9%-ról 16,5%-ra emelkedett. A munkaerő tehát viszonylag gyors ütemben áramlott a gazdaság hagyományos ágából a modern ipari és forgalmi ágazatokba. Az ipari keresők

6. táblázat

A kereső népesség Magyarországon fő foglalkozási csoportok szerint
(eredeti népszámlálási adatok)

Foglalkozási csoport	Ezer fő			% -os megoszlás		Növekedés %-ban
	1869	1880	1890	1869	1890	
1. Őstermelés	4423	3670	3549	67,1	53,2	- 19,7
Napszámos		934	1235		18,5	
Közzsolga		31	33		0,5	
Házi cseléd		405	358		5,4	
2. Személyes szolgálatot teljesítők együtt	1110	1370	1626	16,8	24,4	+ 46,5
1 - 2. Együtt	5532	5040	5175	83,9	77,6	- 6,5
3. Bányászat és ipar	657	749	866	10,0	13,0	+ 31,8
4. Kereskedelem, hitel	99	165	170	1,5	2,5	+ 71,8
5. Szállítás	27		71	0,4	1,1	+ 166,5
3 - 5. Együtt	783	914	1108	11,9	16,6	+ 41,4
6. Közzszolgálati és szabad értelmiség	105	115	117	1,6	1,8	+ 11,1
7. Háztulajdonos, járadékos, nyugdíjas	76	47	121	1,1	1,8	+ 59,7
8. Véderő	98	84	99	1,5	1,5	+ 0,6
9. Egyéb	—	3	52		0,8	
Összesen	6595	6202	6672	100	100	+ 1,2

száma évente átlagosan 1,3%-kal, a kereskedelemmel, hitellel és szállítással foglalkozóké pedig 3,2 %-kal növekedett, miközben a mezőgazdasági foglalkoztatottság csökkent (lásd 7. táblázat). (Ha a női családtagokat 1869-ben is a későbbi népszámlálásoknak megfelelő arányban számítjuk a keresők közé, akkor némiképp eltérő képet kapunk: ebben az esetben a mezőgazdasági keresők száma 1869-ben csak 4,2-4,3 millió, arányszáma pedig 72-73%, s a mezőgazdasági foglalkoztatottság 1869 és 1890 között abszolút számban emelkedik, bár aránya csökken.)

7. táblázat

A kereső népesség Magyarországon fő foglalkozási csoportok szerint
(korrigált adatok)

Termelési ág	A keresők száma (ezer fő)			Átlagos évi növekedés 1869–90 %-ban	% -os megoszlás	
	1869	1880	1890		1869	1890
Őstermelés	5002	4385	4499	– 0,5	75,9	67,4
Bányászat, ipar	657	749	862	+ 1,3	10,0	12,9
Kereskedelem, hitel, szállítás	126	165	242	+ 3,2	1,9	3,6
Napszámosok	177	219	289	+ 2,4	2,7	4,3
<i>Termelésben foglalkoztatottak összesen</i>	5962	5518	5892	– 0,06	90,5	88,2
Egyéb	633	684	780	+ 1,0	9,5	11,8
Összesen	6595	6202	6672	+ 0,06	100	100

A foglalkoztatottság alakulásáról pontos képet kapni azért is nehéz, mert a korabeli Magyarország lakosságának egy része nem sorolható be egyértelműen a foglalkozási statisztika kategóriáiba. Igen nagy volt az átmeneti helyzetű, a mezőgazdaság és az iparforgalmi ágazatok között fluktuáló, kétlaki népesség száma. A félproletár törpebirtokosok és a falusi napszámosok a mezőgazdasági munkák holtszezonjaiban százezrével vállaltak idényjellegű munkát az ipari üzemekben (cukorgyárakban, fűrésztelepeken stb.), a szállítási vállalatoknál, a vasútépítésekénél és a vízszabályozásoknál, valamint a városi építkezéseknél anélkül, hogy a mezőgazdaságtól végleg elszakadtak volna. A magyar gazdaság modern ipari és forgalmi szektorai mindig hiányt szenvedtek állandó szakmunkásokban és betanított gépmunkásokban, ugyanakkor viszont bőven állt rendelkezésükre idényjellegű, szakképzetlen segédmunkaerő. Ennek a kétlaki, átmeneti típusú munkásrétegnek a viszonylag nagy száma volt a magyarországi munkaerő-kínálat egyik legjellemzőbb vonása a 19. század utolsó harmadában.

A GAZDASÁGI KONJUNKTÚRA ALAKULÁSA

Gazdasági növekedésünk nemzetközi feltételei a kiegyezés idején kedvezően alakultak. Magyarország szerencsés időpontban kapcsolódott be az európai tőkés gazdaság vérkeringésébe. Az 1850 és 1873 közötti időszak a tőkés világ gazdaság nevezetes expanziós szakasza volt, midőn gyors ütemben növekedett a termelés és a forgalom, s aranykorát élte a tőkés vállalkozás. A kontinentális Európa országaiban, s köztük elsősorban Németországban és a Habsburg-monarchia nyugati területein kibontakozó iparosodás élelmiszer- és nyersanyagkeresletével ösztönzően hatott a magyar mezőgazdaság és az agrárkivitel fejlődésére, amelyet a szállítás forradalma is előmozdított. Magyarország idejében és intenzíven ki tudta használni az európai agrárkonjunktúra éveit, midőn még a tengerentúli gabona versenye sem jelentkezett a későbbi megsemmisítő erővel. A Monarchia és Magyarország kivitele két évtized alatt megnégyszereződött, s gabonakivitelünk az 1860-as évek végén ötszöröse volt az 1840-es és 50-es évek átlagának. A tőkés országok egymás közötti kapcsolataiban a szabad kereskedelem elvei érvényesültek, s a nemzetközi áruforgalom évtizedről évtizedre 50–60%-kal növekedett.

A nemzetközi tőkés gazdaság expanziós szakasza éppen a kiegyezést követő években érte el tetőpontját, s egy – a tőkés világ gazdaság történetében egyedülálló – viharos konjunktúrában, „alapítási lázban” kulminált. A Habsburg-monarchiában – a 60-as évek első felének mesterségesen visszafogott, lassú növekedése, sőt stagnálása után – a politikai konszolidáció különösen kedvezően hatott a tőkés vállalkozás fellendülésére. Ausztriában 1867 és 1873 között 682 új részvénytársaságot alapítottak, 2,2 milliárd forint befizetett tőkével.

A konjunkturális fellendülés Magyarországra is áttért. Az 1867-es, majd az 1868-as rekordtermések nyomán a korábbinak a többszörösére emelkedett a gabonakivitel (1868-ban meghaladta a 16 millió q-t). A jó áron eladott gabonáért az országba áramló pénz, az elmaradott országban nagy lehetőségeket és extraprofitot szimatoló külföldi tőke nagyszabású befektetései (vasútépítés, nagybankok, ipari nagyüzemek alapítása), valamint az 1866-os háború nyomán megnövekedett papírpénz-mennyiség a kortársakban a jólét, a gazdagodás benyomását keltette. A konjunktúrának az első években kétségkívül volt némi inflációs jellege

is. De a tényleges fejlődés számadatai is imponálóak. 1867 és 1873 között 800–900 millió forintot ruháztak be a magyar gazdaságba. Több mint 4000 km új vasútvonalat adtak át a forgalomnak, 170 új ipari részvénytársaság létesült, a széntermelés évente 13, a vasérctermelés 18, a nyersvasgyártás 6,4, a cukortermelés 11,7, a budapesti malmok lisztőrlése 15,6%-kal növekedett. Hét év alatt 552 hitelintézetet alapítottak 88 millió forint alaptőkével. 1873 májusában – a vasutak és egyéb közlekedési

8. táblázat

Értékpapírkibocsátás és beruházások Magyarországon (1860–1873)
(a tőkeállomány növekedése millió forintban)

	1860–66	1867–73
Vasutak	68,7	377,0
Egyéb közlekedési vállalatok	2,1	15,1
Ipari részvénytársaságok	4,6	97,1
Hitelintézetek alaptőkéje	1,6	92,1
Biztosítótársaságok alaptőkéje	2,5	5,0
Jelzálogkölsönök állománya	31,6	89,8
Összesen	111,1	676,1

vállalatok nélkül – 788 részvénytársaság működött az országban, 337 millió forint névleges és 202 millió ténylegesen befizetett részvénytőkével, s ebből mintegy 200 millió esett a kiegyezés utáni alapításokra. A beruházások összege 1867 és 1873 között az előző hét évhez viszonyítva hat-szorosára emelkedett.

A kortársak nem kis büszkeséggel állapították meg, hogy „nemzetgazdaságunk igen örvendetes fejlődésnek indult, s a fejlődés egészen mesterkéletlen, erőteljes, fel nem tartóztatható és oly gyors, hogy a kimért lassúsághoz szokott nehézkesség majdnem elkábulhat tőle... Ami másutt lassan, kimérten fejlődött ki, nálunk a lehető legrövidebb idő alatt úgy-szólván felszakadt”.¹⁵

Ez a „felszakadó” fejlődés azonban sok tekintetben megalapozatlan-nak bizonyult nemcsak nálunk, hanem Ausztriában is. Az új vállalatok jelentős része számára nem voltak biztosítva a sikeres és tartós működés

¹⁵ MUDRONY [SOMA], Pesti levelek. *Anyagi Érdekeink*, 1868. okt. 3. és nov. 14.

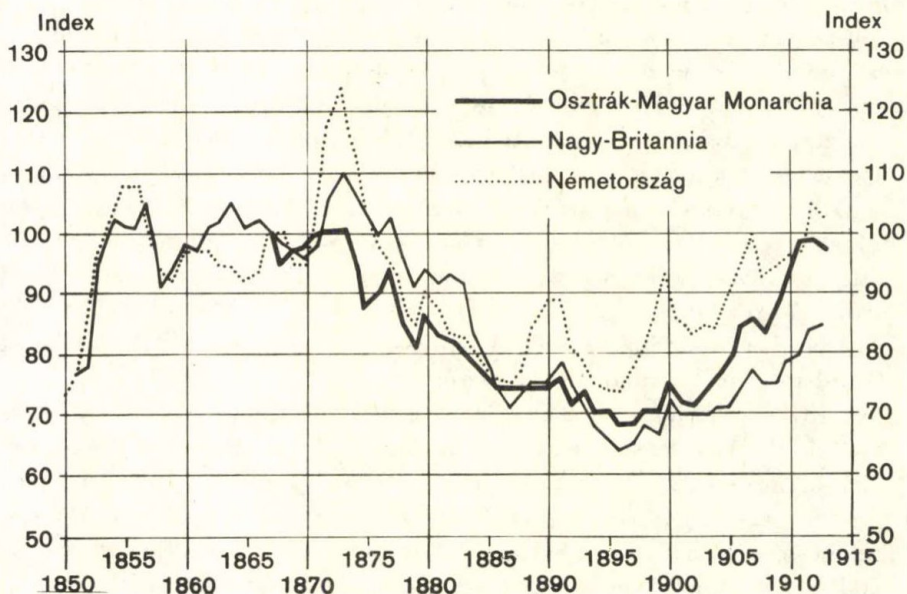
feltételei, mert a részvénytársaságok alaptőkéjének ténylegesen csak egy részét fizették be. Az alapítások egyre inkább spekulációs jelleget öltöttek, az alapítók célja az alapítási nyereség bezebebe, a részvényekkel való tőzsdei játék volt. Az ilyenfajta „gründolás” egyébként világjelenség volt akkoriban, s az alapítási láz hozzánk Németországból és Bécsből terjedt át. A várható fejleményeket már az 1869-es tőzsde- és hitelválság is jelezte, bár ez a gazdaság egészének fejlődését, a termelés növekedését még nem állította meg. A hitelmegszorítás miatt azonban több új vállalat összeomlott annak ellenére, hogy a kormány – az állampénztár készleteiből – jelentős összegekkel sietett a bajba jutott vállalatok segítségére. E válságot több mint egy éven át a vállalkozási kedv lanyhasága követte, de 1871-ben és különösen 1872-ben, valamint 1873 elején minden korábbinál magasabbra csapott az alapítási láz.

Mindez azonban már a közelgő válság árnyékában történt. Az 1870-es évek elején az egyik gyenge aratás a másikat követte. 1868 és 1873 között a kenyérgabona-termés 28,6 millió q-ról 16,5 millióra, a kivitel 10,9 millióról 2,9 millióra csökkent. Az 1872–73-as nagy kolerajárvány megtizedelte a lakosságot, a vásárlóerő és a fogyasztás visszaesett, a felhalmozás és a beruházási tevékenység lelassult. 1873-ban túltermelési válság bontakozott ki az európai iparban. Az 1873. május 9-i bécsi tőzsdepánik – a szoros kapcsolat révén – a magyarországi tőkés vállalkozások jelentős részének összeomlását is maga után vonta. A külföldi tőke visszavonult, a bankok megvonták a hiteleket, s a megalapozatlan, spekulációs ügyletekbe bonyolódott vállalatok egymás után váltak fizetéseképtelenné. A válságot követően 50 bank bukott meg, az ipari részvénytársaságok száma pedig 174-ről 110-re csökkent. Erősen visszaestek az állami beruházások, a városi és a vasútépítkezések. A bányászat és a kohászat termelése csak 1880-ban érte el újra az 1873-as szintet.

A 1873-as válság – hatását és az utána következő depresszió tartósságát tekintve – a legsúlyosabb volt a tőkés világ 1914 előtti válságai között, s Európa valamennyi országát sújtotta, de talán a Habsburg-monarchia gazdaságát rázkódtatta meg a legnagyobb mértékben. Nálunk különösen súlyossá tette a helyzetet, hogy a válság egy fejletlen, gyermekcipőben járó tőkés szektort érintett, s hatásában egymást erősítve találkozott az első igazán jelentős kapitalista ciklikus válság, s az utolsó hagyományos típusú demográfiai és élelmezési válság.

A válságot követő depresszió 1879-ig tartott, s hogy a gazdasági növekedés teljesen nem állt meg, s az 1873 előtti fejlődés eredményei nem mentek teljesen veszendőbe, az annak volt köszönhető, hogy a válság alig érintette iparunk vezető ágát, a malomipart, a mezőgazdaságban pedig 1875-től igen gyors és tartós növekedés indult meg. Az 1878-as aratás már túlszárnyalta a legendás 1868. évet is. A növénytermelés átlagos évi növekedési üteme 1875 és 1890 között megközelítette az évi 4%-ot.

Az 1873-as krízis több volt egyszerű ciklikus túltermelési válságnál. Utána a tőkés gazdaság egész klímája megváltozott. A gazdasági expanzió, az emelkedő árak és profitok, a merész vállalkozások, a nagy gründolások aranykora véget ért. Az 1850 és 1873 közötti expanziós fázist több mint két évtizedes depressziós fázis váltotta fel, amely 1896-ig tartott, s amely „nagy depresszió” néven kapott helyet a tőkés világgazdaság történetében. A „nagy depresszió” korszaka egyúttal a kapitalizmus strukturális átalakulásának az időszaka is volt. A szabadversenyes kapitalizmus korszakát ekkor váltotta fel a monopolkapitalizmus. A vezető

1. ábra

A nagykereskedelmi árindex alakulása az Osztrák – Magyar Monarchiában és Európa néhány országában (Index: 1867=100)

tőkés országokban ekkoriban alakultak ki a különféle monopolszervezetek, ekkor hódított tért a gazdasági folyamatba való szabályozó állami beavatkozás elve. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban is háttérbe szorult a szabad kereskedelem, s helyet adott a protekcionista és elzárkózási tendenciáknak. Az 1870-es évek végén az Osztrák–Magyar Monarchiában is létrejöttek az első kartellek, s a vaskartellbe 1879-ben a magyarországi vasművek is beléptek.

A „nagy depresszió” azonban korántsem jelentette azt, hogy a tőkés gazdaság dinamizmusa megszűnt. A termelés és a forgalom növekedése nem állt meg, csupán a növekedés üteme lassult a megelőző időszakhoz képest. Az 1873 és 1896 közötti évek elsősorban a tőkés vállalkozás élenksége és feltételei szempontjából tekinthetők joggal depressziónak: az árak estek, a profit tömege és rátája egyaránt csökkent, a beruházási és a vállalkozási tevékenység visszaesett. A tőkés világ értékpapír-kibocsátása 1871–75-ben 45 milliárd frank volt, 1876–80-ban 31,1 milliárd, 1881–85-ben 24,1 milliárd, s csak 1896-ban haladta meg ismét az 1871–73-as csúcserőértékét. Mivel a létfenntartási költségek az áresés következtében csökkentek, a névleges bérek csökkenését pedig megakadályozta a munkásság egyre nagyobb mértékben kibontakozó szervezett osztályharca, a munkások és alkalmazottak reálbére és életszínvonala a legtöbb tőkés országban emelkedő tendenciát mutatott.

A depressziónak voltak az elmaradott országok, így Magyarország számára előnyös oldalai is. Mivel a fejlett tőkés országokban csökkentek a beruházások és a kibocsátások, a nemzetközi tőkepiacon pénzbőség következett be, s viszonylag olcsón, egyre kedvezőbb feltételek között lehetett hosszú lejáratú hitelekhez jutni. Az 1880-as években a külföldi tőke áramlása ismét megindult Magyarország felé.

A nagy depressziónak volt egy aspektusa, amely Magyarországot is erősen érintette. Ez volt az agrárválság, illetve pontosabban a gabonaértékesítési válság. Az 1870-es évektől kezdve a mezőgazdasági árak, főleg a gabonaárak tartósan estek, s gabonánk és lisztünk – részben a tengerentúli olcsóbb gabona versenye, részben a piacok elzárkózása következtében – kiszorult a vámkülföldi piacokról. Mezőgazdaságunk elsősorban a Monarchia piacára támaszkodva, a termelés gyors növelésével igyekezett ellensúlyozni az értékesítési válság hatását. Ez csak részben sikerült, a termelők jövedelmei csökkentek, a termelési költségek és a köz-

terhek emelkedtek. Az agrárválság hatását némileg ellensúlyozta az a körülmény, hogy az ipari árak esése – elsősorban a fogyasztási cikkeké – nagyobb mértékű volt, mint az agráráraké, ennek következtében a Monarchia piacán ipari árolló alakult ki, s nemzetközi áruforgalmunk cserearányai számunkra kedvezően alakultak.

9. táblázat

A fontosabb árucsoportok árindexei az Osztrák–Magyar Monarchiában
(1867–1871 = 100)

Év	Növényi termékek	Állati termékek	Ipari félgártmányok és fűtőanyagok *	Textil- és bőripari nyersanyagok
1848–1852	67,9	69,0		
1858–1862	89,1	91,3		
1867–1871	100	100	100	100
1872–1876	112,5	105,0	94,0	83,9
1877–1881	104,1	93,4	83,3	78,0
1882–1886	94,3	97,3	75,9	71,8
1887–1891	84,9	92,7	72,2	64,8
1892–1896	75,8	98,5	68,4	60,4
1897–1901	83,6	103,6	72,9	59,9
1902–1906	90,6	116,1	73,2	71,3
1907–1910	110,3	131,0	87,1	78,9
1911–1913	116,1	158,4	91,8	95,4

* Vas, fémek, fűrészáru, szén, kőolaj

Az 1873-as gazdasági válság után néhány évig a legtöbb európai ország ipari termelése stagnált. Az 1880-as években azonban újra nekiindult a növekedés, amely – főleg Németországban és Ausztriában – az 1880-as és 1890-es évek fordulóján nagyarányú ipari fellendülésbe ment át. 1880-ban Magyarországon is új fellendülés kezdődött. Növekedtek a beruházások, új bankok létesültek. Az ipar fejlődése lassúbb, de megalapozottabb volt, mint 1873 előtt. A nehéziparban 1884-től kezdve ismét válság jelentkezett, amely 1886-ban érte el csúcspontját, de ez megközelítően sem volt oly mértékű, mint 1873-ban. 1887 után, a tőkés ciklus felfelé ívelő, expanziós szakaszával kezdetét vette a magyar tőkés gazdaság százasztendős történetének legtartósabb, legjelentősebb fellendülési periódusa, jelezve, hogy nemzetgazdaságunkban létrejötték a rendszeres növekedés, a nagyobb arányú iparosodás feltételei.

2. A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS POLITIKAI FELTÉTELEI

GAZDASÁGPOLITIKA

A gazdasági fejlődés általános feltételeiben 1867 után bekövetkezett változások közül a legfontosabb volt az önálló magyar kormány és államszervezet létrejötte, amely a bécsi központi kormányservektől átvette a magyar gazdaságpolitika irányítását. 1867-ben Magyarország gazdasági és gazdaságpolitikai szempontból elvileg önálló, szuverén állammá vált. A gazdaságpolitika egyes fontos kérdéseiben – a külkereskedelmi és vámpolitika, valamint a valutaügy vonatkozásában – Magyarország lemondott ugyan az őt törvényesen megillető szuverenitás teljesen önálló gyakorlásáról, s ezekben a kérdésekben törvényhozása és kormánya a Monarchia másik államával egyetértésben hozta döntéseit, ez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy az új magyar állam a kiegyezés után betölthette azt az egyre sokrétűbb és fontosabb szerepkört, amely a gazdasági fejlődés előmozdítása, kedvező feltételeinek kialakítása terén a nemzeti kormányokra és az állami intézményekre hárult valamennyi tőkés országban, s különösen a hazánkhoz hasonló elmaradott, de a fejlődés útjára lépő országokban.

A gazdaságpolitikát legfelső szinten a három illetékes szakminisztérium irányította: a pénzügyminisztérium, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium és a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium. A kiegyezéskor létrejött tárcafelosztást 1889-ben módosították: önálló földművelésügyi minisztérium alakult, az ipar-, kereskedelem- és közlekedésügy pedig egyetlen minisztériumban összpontosult. A gazdaságpolitikai törvényhozás előkészítésében a szakminisztériumok mellett fontos szerep jutott az országgyűlés pénzügyi és gazdasági szakbizottságainak. A gazdaságpolitikai törvények és a fontosabb kormányintézkedések előkészítésekor mindig kikérték a különféle gazdasági szaktestületek és érdekképviselői szervek írásos véleményét, vagy pedig az illetékes szakemberek bevonásával ankétot, szaktanácskozmányt tartottak. A gazdasági egyesületek és érdekképviselői szervek maguk is kezdeményeztek és javasoltak, s gyakran intéztek emlékiratokat, kérvényeket és egyéb beadványokat a kormányhoz és az országgyűléshez.

A gazdasági érdekképviselői testületek közül hivatalos és kötelező jellegűek voltak az 1850-ben felállított kereskedelmi és iparkamarák, amelyek működését 1868-ban külön törvény szabályozta. Számuk ekkor 8 volt, s ez 1891-ig 16-ra emelkedett (ezeken kívül 1 kamara működött Fiumében, s 3 Horvátországban). A kereskedők több városban külön kereskedelmi testületekben tömörültek. 1878-ban 80 ilyen kereskedő-testület működött 4500 taggal. Közülük a legjelentősebbek a fővárosiak voltak: a pesti polgári kereskedők és a nagykereskedők testülete, valamint az 1853-ban alakult Pesti Lloyd Társulat.

A céhek megszűnése után az 1872-es ipartörvény alapján szabad ipartársulatok létesültek. De míg korábban több mint 3 ezer céh működött az országban, addig ipartársulat 1878-ig csak 1275 szerveződött 69 ezer taggal. Az 1884-es ipartörvény kötelezővé tette ipartestületek alakítását minden olyan helységeben, ahol legalább 100 képesített iparos működik. Az ipartestületek szervezése is elég lassan haladt: 1896-ban mindössze 308 állott fenn, s több megyében és nagyobb városban egyáltalán nem volt még ipartestület. 1867-ben – Eötvös József elnökletével – újjáalakult a reformkorban létesült, majd 1850-ben feloszlott Országos Ipar-egyesület, amely agilis titkára, majd igazgatója, Mudrony Soma irányításával élénk felvilágosító és mozgósító tevékenységet fejtett ki az iparosodás feltételeinek létrehozása és a hatékony iparpolitika érdekében. A kiegyezést követő években mintegy 20 helyi jellegű iparegyesület is alakult.

A nagy- és középbirtokosok érdekvédelmi szervezete a reformkorban létesült Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) volt, s gyorsan szaporodtak a regionális és megyei gazdasági egyesületek is. Számuk 1867-ben 19, 1878-ban 82 (közel 16 ezer taggal), 1894-ben pedig már 132 volt (45 ezer taggal). A helyi jellegű gazdasági egyesületek a 80-as években országos szövetségben tömörültek. A kiegyezés idején, majd az azt követő években sorra szerveződtek a különböző szűkebb szakmai jellegű (erdészeti, kertészeti, háziipari, malomipari, szeszipari stb.) egyesületek.

A gazdasági egyesületek és érdekképviselői szervek gazdaságpolitikai ügyekben a kormány hivatalos vagy félhivatalos tanácsadói voltak, de ezen felül kiadványaikkal, sajtójukkal, értekezleteikkel és kiállításaiikkal is sokoldalúan szolgálták a gazdaságfejlesztés ügyét. A kamarák jelentései évenként számot adtak kerületük gazdasági fejlődésének eredményeiről és problémáiról, s rámutattak a legfontosabb teendőkre. Az OMGE

adta ki a korszak vezető mezőgazdasági lapjait: a *Gazdasági Lapok*-at, majd 1889-től a *Köztelek*-et. Az Országos Iparegyesület lapja 1868-tól az *Anyagi Érdekeink*, 1880-tól pedig a *Magyar Ipar* volt. Külföldön is olvasták a pesti nagykereskedők gazdasági és politikai szócsövét, a *Pester Lloyd*-ot.

Az OMGE kezdeményezte a különböző gazdatanácskozásokat, országos és nemzetközi gazdakongresszusokat (1868-ban, 1879-ben, 1880-ban és 1885-ben), amelyek fontos szerepet játszottak az agrárpolitika kialakításában. Az Iparegyesület szervezte az első magyar közgazdasági gyűlést (1872), az országos gyáripari értekezletet (1881), az országos iparosgyűléseket (1872, 1879) és az ipartestületek országos értekezleteit (1887, 1890), s kezdeményező szerepe volt a különböző helyi és országos gazdasági kiállítások létrehozásában is. A kiegyezés után 1871-re tervezett nagy országos kiállítást nem sikerült tető alá hozni. A 70-es években egyes vidéki városokban voltak kiállítások (1871-ben Miskolcon, 1872-ben Kecskeméten, 1876-ban Szegeden), amelyek fokozatosan túlnőttek a helyi mezőgazdaság és ipar bemutatójának keretein, és egyre inkább országos érdekűvé váltak. 1879-ben Székesfehérvárt már valóban országos méretű mezőgazdasági és ipari kiállítást rendeztek, majd ezt követte 1885-ben a korszaknak – az 1896. évi ezredéves kiállításig – legnagyobb szabású ilyen vállalkozása, a budapesti országos kiállítás, a magyar gazdaság első igazán átfogó seregszemléje a kiegyezés után.

Ennyiféle országos és helyi érdek és tényező által befolyásolva és alakítva bontakozott ki a kiegyezést követő három évtized valóban igen jelentős gazdaságpolitikai törvényhozása, amely számos vonatkozásban a tőkés korszak egészére kiható érvénnyel rakta le, illetve szabályozta a gazdasági tevékenység jogi és intézményes alapjait és normáit. Az 1848-as törvényhozás – a forradalmi áttörés eredményeképpen – kimondotta a feudális termelési viszonyok megszüntetését, s az önkényuralom számos rendelkezése – ismeretes korlátai ellenére – szintén a tőkés vállalkozás számára kedvező polgári jogrend kialakulását igyekezett elősegíteni; a tőkés termelési viszonyok részletes szabályozásának, a polgári jogrend teljes kiépítésének a feladata azonban túlnyomórészt az 1867 utáni magyar törvényhozásra és kormányokra hárult.

A modern közigazgatás, közbiztonság és jogszolgáltatás rendszerének kiépítése, s különösen a magánjogi viszonyoknak a polgári társadalom

követelményeinek megfelelő szabályozása nélkülözhetetlen előfeltétele volt a tőkés gazdaság szabad kifejlődésének. A polgári földtulajdonviszonyok teljessé tétele és a szabad földbirtokforgalom biztosítása szempontjából rendkívül fontosak voltak a mezőgazdaságban még részben fennálló feudális viszonyokat (feudális eredetű járadékokat, szolgáltatásokat, földesúri előjogokat) megszüntető, a volt határőrök gazdasági és társadalmi viszonyait rendező, valamint a telekkönyvezést, a kisajátítási eljárást és az örökösödést szabályozó törvénycikkek. A mezőgazdaság korszerűsítését szolgálták a tagosítási és birtokrendezési eljárást és az ármentesítő társulatok működését megállapító, valamint a belvizek levezetéséről és a talajjavításokról intézkedő törvények. 1888-ban került sor az állategészségügy, 1894-ben pedig a mezőgazdasági közigazgatási és jogviszonyok átfogó törvényes rendezésére. Az ország természeti kincseinek okszerű, a tőkés gazdaság követelményeinek megfelelő kiaknázását segítette elő az erdőtörvény, a vízjogi és a halászati törvény. Nem került viszont sor korszerű bányatörvény alkotására, bár a kormány több ízben készített javaslatot e tárgyban. A földbirtokosok ellenállása megakadályozta, hogy a kutatás és a bányászat szabadságát a kőszénbányászatra is kiterjesszék.

A tőkés hitelviszonyok fejlődését és megszilárdulását szolgálta az új váltótörvény (1876:XXVII. tc.), továbbá a záloglevél-kibocsátás (1876:XXXVI. tc.), az értékpapír-forgalom (1881:XXXVIII. tc.), a kézi zálogkölsönüzlet (1881:XIV. tc.), a csekk- és klíringforgalom (1889:XXXIV. tc.), valamint a földhitelintézetek és a posta-takarékpénztár működésének törvényes szabályozása.

Nemcsak a kereskedelem, hanem a tőkés vállalkozás minden területe számára alapvetően fontos volt a kereskedelmi törvény (1875:XXXVII. tc.) és a csódtörvény (1881:XVII. tc.) megalkotása, nemkülönben az egységes mértékrendszer bevezetése (1874:VIII. tc.), valamint a kereskedelem és áruforgalom egyes kérdéseinek rendezése (1868:XVIII. tc. az arany- és ezüsttárgyak fémjelzéséről, 1870:II. tc. a tőzsdebíróságról, 1883:XXXI. tc. a részletügyletről, 1890:II. tc. a védjegyek oltalmáról).

Az iparúzés feltételeit, az ipari munkaviszonyokat és a szakoktatást a két ipartörvény (1872:VIII. és 1884:XVII. tc.) szabályozta. A találmányok szabadalmaztatását illetően a kiegészítés után érvényben maradt a

korábbi eljárás, s csak 1895-ben került sor a kérdés új önálló rendezésére (1895:XXXVII. tc.). Az ipari munkahelyek egészségügyi normáit a közegészségügyi törvény (1876:XIV. tc.) állapította meg, s a 90-es évek elején törvénybe iktatták a vasárnapi munkaszünetet, az ipari munkások betegség esetén való segélyezését és baleset elleni védelmét is. A mezőgazdasági cselédek és napszámosok munkaviszonyait az 1876:XIII. tc. szabályozta, a munkaadók érdekeinek messzemenő érvényesítésével.

Az állami gazdaságpolitika másik klasszikus területe – a törvényhozás mellett – a külkereskedelmi és vámpolitika volt, amelyet – mint ismeretes – Magyarország a Monarchia másik államával egyetértésben és közösen intézett. Ez különösen fontos volt oly országban és oly időszakban, ahol és amikor a külkereskedelmi és általában a külgazdasági kapcsolatok kiemelkedő szerepet játszottak a gazdasági növekedésben. Érthető tehát, hogy a közös vámterület, a vámrendszer és a nemzetközi kereskedelmi szerződések kérdései a gazdaságpolitikai viták központjában állottak, különösen akkor, midőn esedékessé vált az Ausztriával fennálló kereskedelmi és vámszövetség megújítása.

Az egész ország gazdasági és politikai közvéleményét megmozgató nevezetes gazdaságpolitikai viták folytak 1873 és 1878 között, s e viták – a korabeli szakember megállapítása szerint – „hazánk közgazdasági politikájának, melyet eddig a *laisser faire* elve és a mezőgazdasági egyoldalúság jellemzett, határozottan új irányt adtak”.¹⁶ Nemcsak arról volt szó, hogy a közjogi ellenzék és az ipari polgárság képviselői felvetették az önálló vámterület, az önálló kereskedelmi és vámpolitika, valamint az ipari védővámok követelését, hanem elsősorban a gazdasági fejlődés kívánatos irányáról, a gazdaságpolitikát meghatározó elvekről és célokról folyt a vita.

Magyarország a kiegyezés után is túlnyomóan mezőgazdasági ország maradt, anyagi jóléte, a gazdaság egészének konjunktúrája elsősorban a terméstől, a terményáraktól és az agrárkiviteltől függött. A Monarchia kereskedelmi és vámpolitikáját az osztrák ipari érdekek mellett szintén nagyrészt a magyar mezőgazdaság és agrárkivitel érdekei határozták meg. Az 1870-es években azonban – az európai agrárválság tüneteinek első jelentkezése nyomán – egyre szélesebb körökben terjedt el az a nézet,

¹⁶ GELLÉRI MÓR, Ötven év a magyar ipar történetéből. 1842–1892. Bp. 1892. 434.

„hogy szerepünk, melyet még csak egy évtized előtt is mint Európa nyugati államainak gabonaraktára, oly jól betöltöttünk – lejárt”.¹⁷ „Magyarország nem lehet többé mezőgazdasági állam... csak ha egyúttal áttérünk az iparra, fogunk gazdaságilag is, államilag is, kulturailag is megállhatni mint nemzet Európában.”¹⁸ Abban, hogy iparosodásra szükség van, s Magyarország nem maradhat egyoldalúan agrárország, többé-kevésbé a gazdasági-politikai vezető réteg minden tagja egyetértett. Nézetkülönbségek elsősorban az iparosodás kívánatos mértéke, lehetőségei és az iparfejlesztés módszerei tekintetében mutatkoztak. A kisebbség – amelynek szószólói az Országos Iparegyesület vezetői és a függetlenségi ellenzék képviselői voltak – azt kívánta, hogy az iparfejlesztést tegyék a gazdaságpolitika, s elsősorban a külkereskedelmi és vámpolitika központi irányító elvévé, s úgy vélték, hogy az ipari fejlődés legfőbb akadálya a közös vámterület és az ipari védővámok hiánya. Az ellenkező végletet azok képviselték, akik csupán a mezőgazdaság érdekeinek alárendelt, azt kiegészítő, annak nyersanyagait feldolgozó, a mezőgazdasági munkaerőt a téli holt szezonban foglalkoztató szerény iparosodást tartottak kívánatosnak.

A vitában részt vevők többsége azon a véleményen volt, hogy az önálló vámterület és az ipari védővámok önmagukban nem biztosíthatják a gyors és egészséges iparfejlődést. Rámutattak arra, hogy a modern ipargazdaság felépítése hosszú, évtizedekig tartó folyamat, amelynek megvannak a nélkülözhetetlen előfeltételei és átugorhatatlan fejlődési szakaszai. Magyarországon elsősorban a tőkés nagyipar még hiányzó előfeltételeit kell létrehozni, s főleg a már meglevő, kedvező adottságokkal rendelkező iparágak fejlődését kell előmozdítani. „Én ott, hol a gyáripár természetszerűleg fejlődhetik, tehát hazánknak némely részeiben, és oly gyáripár-fejlődést, mely bír a természeti factorokkal, a magam részéről is óhajtok” – mondotta Tisza miniszterelnök.¹⁹ A kereskedelmi bizottság előadója, Baross Gábor szerint „egy nagyszabású ipar fejlesztése oly cél, melyhez még rendes körülmények között is évtizedeknek fáradhatlan

¹⁷ GRÓF ZICHY JENŐ, Emlékirat a magyar ipar fejlesztése érdekében. Bp. 1880. 7.

¹⁸ Az Országos Iparegyesület közigazdasági szakosztályának 1874. évi felhívásából. Idézi: GELLÉRI MÓR, i. m. 424., 432.

¹⁹ Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XIV. Bp. 1877. 335.

szorgalma és iparkodása szükséges, még ott is, hol az előfeltételek egy irányban sem hiányoznak... Magyarországnak szerény nézetem szerint hivatása:... földművelését pártolni, támogatni s megerősíteni egy oly ipart, melyhez itt megvannak az előfeltételek”.²⁰ Az országgyűlés kereskedelem- és vámügyi bizottsága így határozta meg a követendő gazdaságpolitikai irányt: „Azon cél elérése, hogy Magyarország kiváló nagy iparos állammá fejlődjék, nagyon a messze jövőben fekszik, s inkább a képzeletben leend realisálható, mint a valóságban. Sőt a bizottság azon nézetben van, hogy Magyarországnak ama rendeltetésétől, melynek teljesítéséhez meg vannak a természetes factorok, eltérnie nem szabad, s oly kizárólagos törekvés, mely hazánkat hatalmas és existenciáját kizárólag biztosítani alkalmas iparos állammá kívánná fejleszteni: ártalmára válnék az országnak nemcsak azért, mert agricol fejlődésének elhanyagolásával... járna, hanem azért is, mert hazánk hatalmas iparos államok csoportjában és híján az ipar nagy szabású fejlesztési tényezőinek, milyen pl. a tőke, az alkalmas munkás- és iparos osztály stb., a küzdelemben győztes alig lehetne, s célját elérni képes nem volna. A bizottság nem habozik kijelenteni, hogy ezen nagyon is távoli és szerfelett nehéz cél eléréseért a meglevő előnyös s hatalmas, fejlesztésében mi által sem akadályozott agricultur hivatást feláldozni vagy csak kockáztatni sem merné.”²¹

Az 1870-es évek gazdaságpolitikai vitáinak eredményeképp a gazdasági és politikai közvéleményben általánossá vált a meggyőződés, hogy gazdaságunk addig egyoldalúan s nem a kielégítő ütemben fejlődött, ezért a gazdaságpolitikának elsősorban arra kell irányulnia, hogy az állam rendelkezésére álló eszközökkel előmozdítsa az arányosabb, ágazatilag kiegyensúlyozottabb növekedést. A 70-es és 80-as évek fordulója új szakasz kezdetét jelentette a magyar gazdaságpolitikában; erre az új szakaszra elsősorban a magánvállalkozás – főleg a gyáripár és a korábban elhanyagolt mezőgazdasági ágak – egyre bővülő, eszközeiben gazdagodó állami támogatása volt jellemző.

²⁰ Uo. 265.

²¹ Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXI. Bp. 1877. 343–344.

LIBERALIZMUS ÉS ÁLLAMI GAZDASÁGFEJLESZTÉS

A kiegyezés idején Magyarország valamennyi vezető politikusa – Deák-párti és ellenzéki egyaránt – és gazdasági szakembere a szabad verseny, a szabad kereskedelem, egyszóval a gazdasági liberalizmus híve volt. A liberális felfogás szerint a gazdaságpolitika feladata nem lehet egyéb, mint hogy kedvező környezetet hozzon létre a tőkés magánvállalkozás számára, hogy a verseny akadályainak lebontásával, a polgári jogrendszer és intézmények felépítésével megfelelő kereteket és feltételeket teremtsen a szabadversenyes kapitalizmus piaci mechanizmusának érvényesüléséhez. A kiegyezést követő évtizedek magyar gazdaságpolitikai törvényhozása is ezeknek a követelményeknek igyekezett megfelelni.

A kiegyezést követő évek nagy európai konjunktúrájával azonban lezárult az a néhány évtizedes periódus, amelyet a szabadversenyes kapitalizmus klasszikus korának tekinthetünk. Az 1873-as nagy válság és az azt követő tartós depresszió sok, addig örökvényűnek tűnő liberális illúziót szertefoszlatozott. Európa-szerte antiliberális társadalmi és politikai irányzatok léptek színre, amelyek a tőkés verseny szabályozását, korlátozását követelték, elsősorban a versenyben alulmaradtak érdekében. Különösen Németországban és Ausztriában volt eléggé szembevető a gazdasági liberalizmussal való szakítás. A 70-es években Magyarországon is egyre többen fordultak szembe a gazdaságpolitika uralkodó liberális irányával. Elsősorban azok, akik nem tudtak vagy nem akartak a tőkés piaci és versenyviszonyokhoz alkalmazkodni, s a versenyben hátrányos helyzetbe kerültek. A kézműiparosok az iparúzés szabadságának korlátozását kívánták, s országos megmozdulást szerveztek az 1872. évi ipartörvény revíziója érdekében. A nagy- és középbirtokosok agrárius mozgalma elsősorban a szabad birtokforgalom korlátozását, az úri középbirtoknak és a paraszti kisbirtoknak az elaprózódás és a tönkrement elleni törvényes védelmét, valamint a tőzsde és az „ingó tőke” megrendszabályozását követelte. Az agrárius újkonzervatívizmus egyik kimagasló hazai politikai képviselője, gróf Apponyi Albert 1882-ben a képviselőházban kifejtette, hogy „a társadalmi és gazdasági erők felszabadított természetes játéka... csak annak, a ki úgy is erős, erejének még további fokozására, a gyengének elnyomására, sok esetben teljes pusztulására vezet”, ezért „az állami intézményeknek egész súlyát a társadalmilag

gyengék számára és azok fentartására kell latba vetni". Vagyis „a társadalom jelenlegi szervezetének alapjait fenntartva, javítani annak viszásságait”.²²

Az antiliberális erők nyomása az 1880-as évek első felében némi eredménnyel is járt. 1883-ban uzsoraellenes törvényt hoztak, s a törvényes kamatot 8%-ban maximálták (1868-ban hatályon kívül helyezték a korábbi uzsoratörvényeket), az 1884-es ipartörvény pedig szakképesítés igazolásához kötötte az iparűzést, és kötelezővé tette az ipartestületbe való belépést, bár maguk a törvényjavaslatokat beterjesztő miniszterek is kétségbe vonták azok célszerűségét és hatékonyságát. Ezekben az években „a pénzvilág aggodalommal leste a tőke ellen mindinkább ellenséges álláspontot elfoglaló közgazdasági politikának korlátozó és bénító alkotásait”, s a budapesti kamara arról panaszkodott, hogy „a korábbi szabad mozgás helyébe mindenütt és mindenben ... a korlátozás és rendszabályozás” lépett.²³ Ez az aggodalom azonban erősen túlzott volt. Az említett kisebb engedményektől eltekintve a kormány határozottan visszautasította az antiliberális törekvéseket. Tisza Kálmán Apponyinak adott válaszában szembefordult „a sociális irányú állami absolutismus theoriájával”. „Ki és minő mértékkel fogja megmérni, hogy hol következett be az a perc, hogy vagy az egyik, vagy a másik kérdésre nézve a concurrentia mint regulátor nem elég erős, hanem a helyett az államnak kell a regulátor szerepét kezébe venni? ... Ha amaz elvet elfogadjuk, egy a sociális életbe mélyen benyúló állami absolutismusnak kezdeményezését állítjuk fel”.²⁴

Az antiliberális törekvések nálunk korántsem érvényesültek olyan mértékben az állami gazdaságpolitikában és a törvényhozásban, mint például Németországban vagy Ausztriában. A hivatalos gazdaságpolitika alapelve mindvégig a liberalizmus maradt. A nemzetgazdaság helyzete, a fejlődés nehézségei azonban szükségszerűen megkívánták az állam egyre közvetlenebb beavatkozását. Egyébként a kiegyezés körüli évek vezető magyar gazdaságpolitikusaira jelentős hatást gyakorló francia liberális

²² Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VIII. Bp. 1883. 168.

²³ A Budapesti kereskedelmi és iparkamara jelentése. 1882–1883. Bp. 1884. 83.

²⁴ Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. IX. Bp. 1883. 257–258.

gazdasági szakírók – elsősorban Michel Chevalier – is hangsúlyozták az állami kezdeményezés és közreműködés fontosságát a gazdaság egyes ágainak fejlődésében. „Államférfiaiink, kik érezték, hogy századok mulasztásait kell rövid idő alatt pótolnunk, kezdettől fogva tisztában voltak vele, hogy erre a társadalom egymagában nem képes, s hogy nálunk az államra sokkal nagyobb szerep vár, mint oly államokban, melyek fejlődése normálisan folyt. Az állam tehát nem egyszerűen a törvényes jogrend s a társadalmi erők szabad mozgásának biztosítására törekedett, hanem cselekvőleg nyúlt a közgazdasági viszonyok szálai közé.”²⁵ Hangsúlyozták azonban az állami beavatkozás határait is: „az állam segítsen ott, hol a magános munkásság segíteni nem képes... de egyszersmind engedjen szabad fejlődést a magán munkásságnak... Az államnak kötelessége megtenni azt, ami a magántevékenység határain túlmegy, de nem mindent mindenkiért” – írta a kiegészítés követő évek állami gazdaságpolitikájának legfőbb irányítója, Lónyay Menyhért.²⁶

Az állam tehát elsősorban azokat a nagy összegű és lassan megtérülő infrastrukturális beruházásokat (vasútépítés, folyószabályozás, út- és hídépítés, fiumei kikötő fejlesztése) vállalta magára, amelyek – különösen egy tőkeszegény országban – meghaladták a magánvállalkozás lehetőségeit. Ezen a téren jelentős állami támogatásban részesítette a magánvállalkozókat is (vasúti kamatgarancia, hajózási vállalatok államsegélye, ármentesítési és talajjavítási hitelek stb.). Sokat tett az állam a szakoktatás fejlesztése érdekében, kiépítette a különböző állami műszaki szolgáltatások (például a kultúrmérnöki intézmény) hálózatát, s bizonyos fokig közvetlen közreműködést vállalt a hitelrendszer fejlesztésében is (Osztrák–Magyar Bank fiókhálózata, posta-takarékpénztár, Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete stb.). A mezőgazdasági üzemek és az ipari magánvállalatok rendszeres állami támogatására az első évtizedben nem került sor, legfeljebb rendkívüli szükség esetén nyújtott segílyt a kormány.

Az iparosodás nehézségei és az európai agrárválság kibontakozása azonban az 1870-es évek végére megérlelték azt a meggyőződést, hogy

²⁵ VARGHA GYULA, A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Bp. 1896. 345.

²⁶ LÓNYAY MENYHÉRT, Közügyeinkről. Nézetek Magyarország pénzügyi állapotáról. Bp. 1873. 16., 49.

a gyáripar nagyobb arányú kifejlődése és a mezőgazdaság korszerűsödése, versenyképessé válása sem lehetséges az állam aktív közreműködése, támogatása nélkül. „Nem szabad a dolgokat egyszerűen magukra hagyni. ... A *laissez faire* elve csak addig bír jogosultsággal, a míg a természetes fejlődés lehetséges. ... Hátra maradt országokban a fejlődés útja elé gördülő akadályok oly nagyok, hogy azoknak elhárítása az állam tevékeny közreműködése nélkül alig képzelhető... Rendes körülmények között nálunk a magántevékenység nem igen kezdeményező, de ösztönzés mellett, vagy is ha a kezdeményezés első nehézségei leküzdettek, nálunk is tevékeny lesz a vállalkozás.”²⁷

Országos társadalmi mozgalom nyomására vette kezdetét 1881-ben az állami ipartámogatás, amelynek fő formája a 20. század elejéig az ipari vállalatoknak nyújtott adó- és illetékmentesség maradt. Közvetlen pénz- vagy gépségélyt, illetve kölcsönt eleinte csak kivételesen adtak. A 80-as évek végén alakították ki a közszállítások rendszerét, s ugyancsak ekkor vált a vasúti díjszábsási politika is az állami gazdaságfejlesztés egyik hatékony eszközévé.

A mezőgazdaság állami támogatásának követelését először az 1879-es székesfehérvári gazdakongresszus fogalmazta meg programszerűen. A következő évben már a képviselőház is határozatban mondotta ki, hogy „végre is itt az ideje, hogy gazdaságunk reformálása terén hathatós módok és eszközökhöz nyúljunk; mely módok és eszközök megragadása a törvényhozás és a kormány lényeges feladatát képezik”.²⁸ Ettől kezdve az állam valóban növekvő szerepet vállalt a mezőgazdaság technikai korszerűsítésének előmozdításában (talajjavítások, filoxéraellenes óvintézkedések, az elpusztult szőlők újratelepítése, a szarvasmarha-állomány felújítása, mintagazdaságok és agrotechnikai kísérleti állomások létesítése, az országos állategészségügyi szolgálat megszervezése, szövetkezetek támogatása stb.).

Az állam közvetlen gazdasági tevékenysége, gazdaságfejlesztő beavatkozása tehát az 1880-as években minden téren lényegesen kiterjedt, ez

²⁷ GRÓF ZICHY JENŐ, Emlékirat a magyar ipar fejlesztése érdekében. Bp. 1880. 15-16., 32., 43.

²⁸ Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XI. Bp. 1880. 392.

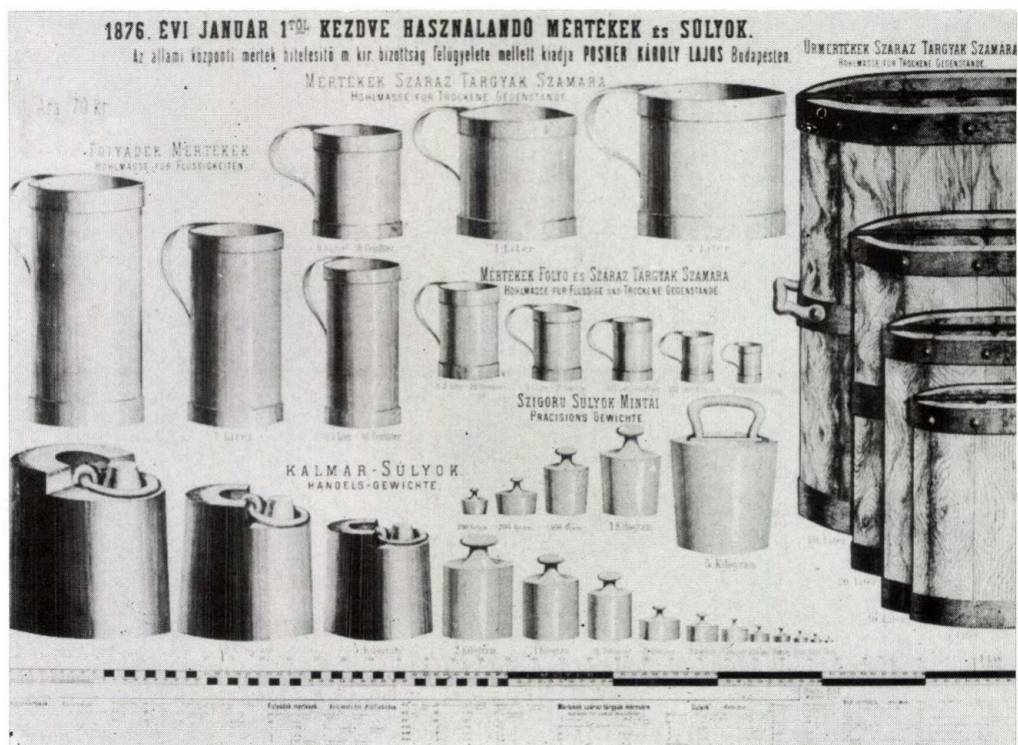
azonban még korántsem jelentett teljes szakítást a liberális gazdaságpolitikával. Hiszen az állami beavatkozás az országon belül nem korlátozta a magánvállalkozók tevékenységét, hanem éppen ösztönözni, elősegíteni kívánta azt. Az állami gazdaságfejlesztő intézkedések egy része kétségtelenül a hazai magánvállalkozókat igyekezett védeni, támogatni fejlettebb külföldi versenytársaikkal szemben, ez intézkedések túlnyomó része azonban valójában nem tett egyebet, mint elhárította a gazdasági környezet általános elmaradottságából származó akadályokat és nehézségeket a magánvállalkozás útjából, illetve elősegítette a korszerű termelési technika átvételét és elterjedését.

Az állam közvetlen vállalkozóként is részt vett a gazdasági életben. Kezdetől fogva jelentős mező- és erdőgazdasági, bányászati és ipari üzemek (vasművek, nyomda, dohánygyárak) voltak az állam tulajdonában. A kiegyezés után évekig vita folyt arról, hogy az állam fenntartsa-e ezeket az üzemeket, vagy pedig adja át magánvállalkozóknak. Végül is az állami üzemek további fenntartása mellett döntöttek, sőt sor került fejlesztésükre is: az állami vasműveket rekonstruálták, felépítették a korszerű diósgyőri vas- és acélgyárat, a vajdahunyadi nagyolvasztókat, létrehozták az államvasutak budapesti gépgyárat. Az 1868-ban megszületett Magyar Államvasutak pedig két évtized alatt az egész ország legnagyobb vállalatává fejlődött. Az állami beruházások összege 1868 és 1890 között meghaladta a 400 millió forintot, az ingatlan államvagyon értéke pedig ugyanezen idő alatt 326 millió forintról 1,4 milliárdra emelkedett, s ennek az összegnek 92–93%-a az állami közlekedési hálózatra és üzemekre esett.

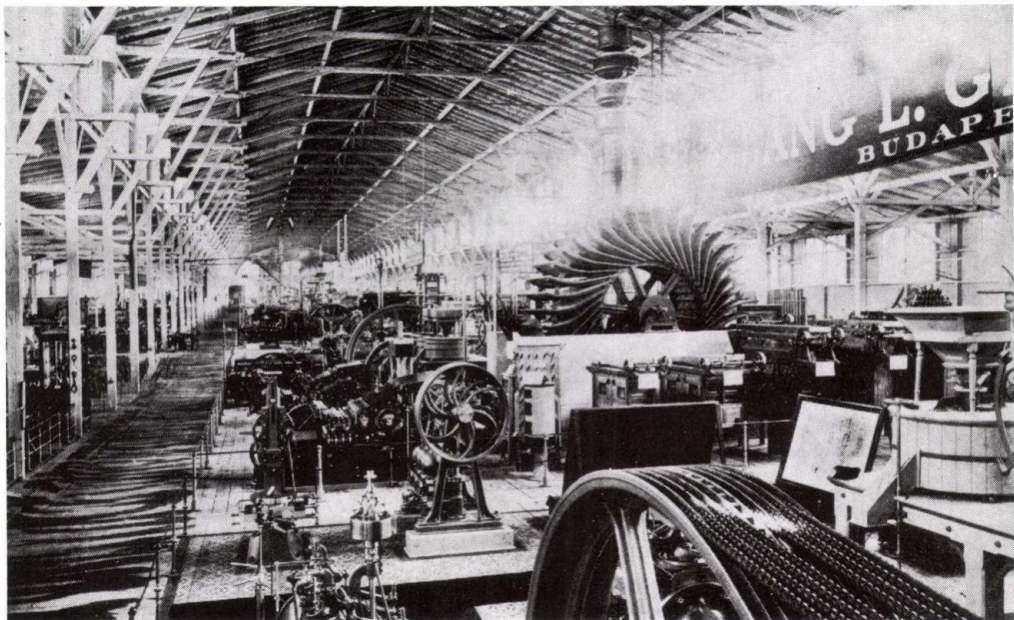
Az, hogy az állam milyen mértékben vállalhatott szerepet a gazdaság fejlesztésében, elsősorban az államháztartás helyzetén múlt, ez pedig a kiegyezést követő két évtizedben nem alakult kedvezően. A bevételek nem tartottak lépést az új állam sokféle szükségletének és feladatának növekvő kiadásával. Az államháztartás nehéz, egyes években szinte már válságos helyzete természetesen korlátozta az állam gazdaságfejlesztő tevékenységét.

206. Az állami felsőipariskola épülete Budapesten

207. Az 1876-ban bevezetett új mértékek és súlyok

208. Részlet az 1885. évi budapesti országos kiállításról

Hospodár na Slovensku

Spísal

ANDREJ KMET',
farár v Kráľovej.

Vydala Matica Slovenská.

Matičnýh spisov číslo 42.

Turč. Sv. Martin.

Tlačba kníhtlačiarско-účastinárskeho spolku.
1875.

209. „A szlovákiai gazda”. Szlovák mezőgazdasági ismeretterjesztő könyv a Matica Slovenská kiadásában

210. Az 1885. évi országos kiállítás plakátja

Kötet *V* lap *191* szám *8.2*

Buda szab. kir. fővárosi adó-hivatal.

Steuer-Amt der königl. freien Hauptstadt Ofen.

Adó-Könyvecske

Steuer-Büchel.

Anna Friedlauer

száma.

Városrésze *Likacs* Házszám *192*

Stadthell Haus Nr.

Minden adózó köteles adóját, az előírt részletekben a városi adó pénztárnál befizetni.

Die Steuerpflichtigen haben die Steuer bei der städt. Steuerkassa in den vorgeschriebenen Raten einzubahlen.

187

Ofen, 1869.

Druck von Martin Rög.

Tartozás - Schuldigkeit

1869 évre

	Állami adó		Községi adó	
	fl.	kr.	fl.	kr.
Háztartások múlt év végével	20	30	2	30
Rövidháztartások múlt év végével				
Ebből ezen idén esedékes - Eiben ist für heute fällig:				
Folyó évi kivetés - Laufende Gebühr:				
Földadó - Grundsteuer	12	20		
Fl. kr. Uszta jövedelem után			3	90
Fl. kr. Reinertrag				89
Háztartás - Haussteuer:				
Fl. kr. Uszta háztér jövedelem után				
Fl. kr. Reinertrag				
Személy kereseti adó - Personal Einkommensteuer:				
oszt. állásait szerinti családtagjai			8	48
Fl. kr. Uszta háztér jövedelem után				29
Jövedelmi adó - Einkommensteuer:				
Fl. kr. jövedelem után 10%			13	39
Fl. kr. személyi kereseti adó levonással				36
Fl. kr. Einkommen % an Personalsteuer			16	18
Fl. kr. abgerechnet			3	23
Folyó évi kivetés összege - Summa der laufenden Gebühr			47	27
Összes tartozás - Gesamt-Schuldigkeit				197
Ebből 1/2, évenként esedékes - Eiben 1/2, fällig zu zahlen:				
Folyó tartozásra - Auf die laufende Gebühr				
Régibb háztartásokra - Auf die Rückstände				

211. Budai adókönyv 1869-ből

213. 100 forintos bankjegy ►

212. Egyforintos ezüstérme

214. 5 forintos államjegy ►

